

સુવાસ

સુવાસ કાર્યાલય
રાવપુરા; વડોદરા

આ અંકે 'સુવાસ'નું ચોથું વર્ષ પૂરું થયેલ છે અને આવતા અંકથી તે પાંચમા વર્ષમાં પ્રવેશશે. એટલે જેમનાં ચોથા વર્ષનાં લવાજમ હજી લગી આડી હતાં તેમને ગયા અંકે કરેલ સૂચના, તેમજ તે પછી લખેલા વ્યક્તિગત વિનંતિપત્રો મુજબ આ અંક વી. પી થી મોકલાવેલ છે. આ સંયોગમાં ગ્રાહક-બંધુઓ વી. પી. ને સ્વીકારી લે એવી આશા રાખીએ તે સહજ છે. છતાં ભૂલમાં જે કોઈ બંધુએ વી. પી. પાછું મોકલ્યું હોય તો 'સુવાસ'ને યાદ કરીને ને પોતાની નૈતિક જવાબદારી સમજીને હજી પણ તેઓ લવાજમ મોકલી આપે એવી આગ્રહભરી વિનંતિ છે. તે તે વ્યક્તિઓ પર અમે મૂકલા વિશ્વાસમાં અમને નિરાશા નહિજ સાંપડે એવી આશા એવીએ છીએ.

જેમણે પાછળથી લવાજમ આપવાના પત્રો લખી મોકલ્યા છે એવા બંધુઓને ચોથા વર્ષનું લવાજમ હવે ત્વરાએ મોકલી આપવા વીનવીએ છીએ. અને તેઓ ચોથા વર્ષની સાથે-સાથ પાંચમા વર્ષનું લવાજમ પણ મોકલી આપે એવી આશા છે.

નિયમો—

'સુવાસ' દર મહિનાની પાંચમી તારીખે નિયમિત પ્રગટ થાય છે.

'સુવાસ' નો ઉદ્દેશ પ્રજાની સાર્વત્રિક ઉન્નતિમાં દરેક રીતે મદદકર્તા બનવાનો છે. ઉદ્દેશને અનુકૂળ થઈ પડે એવા વિવિધ પ્રકારના લેખોને તેમાં સ્થાન અપાશે. અભ્યાસપૂર્ણ સાથેસાથ જોડણીશુદ્ધ, સરળ ને મૌલિક લેખોને પ્રથમ પસંદગી મળશે.

'સુવાસ' ના 'લેખક-મંડળ'માં જોડાવાથી લેખકને વિના લવાજમે 'સુવાસ' મોકલાય છે; તેમને પોતાના પ્રગટ થયેલ લેખની આઉટપ્રીન્ટ્સ મળે છે, તેમજ સલાહકાર-મંડળમાં પ્રતિનિધિત્વ મળે છે.

'સુવાસ' નો નમૂનાનો અંક મંગાવનારે ચાર આનાની ટિકિટો મોકલવી.

જેમાં ઉત્તર જરૂરી હોય એવા દરેક પ્રકારના પત્રવ્યવહારમાં, કે લેખો અસ્વીકાર્ય નીવડે તો તે પાછા મેળવવાને, જરૂરી ટિકિટો ખીડવી જોઈએ, અને પોતાના પત્ર પર કે બુકપોસ્ટ પર પોસ્ટલ નિયમ પ્રમાણેની, પૂરતી ટિકિટો ચોડવી જોઈએ. નોટ-પેઇડ સ્વીકારવામાં નહિ આવે.

કાર્યાલયને લગતા પત્રવ્યવહારમાં તંત્રી કે સંચાલકનું નામ ન લખવું. કેમકે તેમ થવાથી તેમની ગેરહાજરીમાં તે પત્રની વ્યવસ્થા વિલંબજનક થઈ પડે છે.

'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' કે 'Ancient India' ના ગ્રાહકોને પ્રથમ વર્ષે અર્ધા લવાજમે (લવાજમ રૂ. ૧-૮-૦+૦-૪-૦ પોસ્ટેજ=૧-૧૨-૦) અને ત્યારપછી એક વર્ષને માટે પોણા લવાજમે (૨-૮-૦) 'સુવાસ' મળી શકશે.

કાગળની મોંઘવારીના કારણે ભેટની નકલો ઓછી કરવામાં આવી છે. તો લેખકવર્ગ અને મિત્રમંડળ તે માટે ક્ષમા કરશે એવી આશા છે.

ॐ नारायण

परमहंस श्री स्वामी रामतीर्थना उपदेश स्वरूप
महागुरूरातनी संरक्षारी प्रबन्धुं

धार्मिक मासिकपत्र 'उत्थान'

तंत्री - स्वामी श्री. स्वयंज्योति तीर्थ

जेरदार लभाणुनां हर महिने पृष्ठ ८०. वरस हडाके पृष्ठ ८६०; छतां
वार्षिक लवाजम मात्र रू. ३-८-० पोस्टेज साथे
सत्वर लवाजम मोकडी आहुक तरीके नाम नोधावी ह्यो.
गमे त्तारे आहुक थनारने वर्षना अधा अंके मोकलवामां आवे छे

लपो—प्रबन्धक : 'उत्थान'

ज्ञान साधन आश्रम—छोटाउद्वेपुर (पूर्व गुजरात)

आणक कौं पणु पत्र साथे जेडायेलुं नथी

स्वतंत्र
रीते
१८
वरसथी
प्रगट
थायछे

आणक मासिक आणके माटे ज प्रगट थाय छे साही ने सीधी
भाषा ह्यो आणना प्रौढ-शिक्षणना जमानामां अक्षरज्ञाननी
शुद्धता करनाराओने तेमांथी कंठ कंठ भणी रह्ये.
छतां लवाजम वरसना कृता रुपिया छे
तमारी संस्था के घरमां आणके अवश्य होलुं जेधओ,
केमके निर्दोष आलुं आणके वांयवा धणां आतुर होय छे :
नवा वरसथी धणो इरक्षर थयो छे.

'आणक' कार्यालय, रावपुरा—वडोदरा

आरोग्य, व्यायाम अने तंदुरस्ती विषयक संपूर्ण अने सत्यत्र
माहिती सतत २६ वर्षथी आपतुं मासिक

व्यायाम

वार्षिक लवाजम—हिंदमां रू. २-८-० परदेश शिलिंग-प.
शरीर तंदुरस्ती सिवाय अधुं नकायुं छे. शरीरने तंदुरस्त, निरोगी अने सशक्त केवी
रीते अनावुं अने आरोग्य प्राप्त क्यो पछी ते केवी रीते टकावी सम्भुं, ते व्यायाम
वांयवाथी पणु जाली शकरो.

आपना घरमां, आपनी लायब्रेरीमां के आपनी व्यायामशाणामां तेने जोलावो; ते
आपने योग्य अने साथी सलाह आपरो. वर्षना रू. २-८-० ना अह्लामां, वर्ष आपरे
दाकतरनां पील माटे, भयांती मोटी रकमनो ते अयाव कररो.

गमे ते मासथी तेना आहुक थध शकाय छे.

लपो:— व्यवस्थापक: व्यायाम कार्यालय,

मन्नुमुहारनो वाडो, रावपुरा, वडोदरा

એલેમ્બિક

સાક્ષાત્

તાંદુરસ્તી, તાકાત, તાઝગી
અને જોમ વધારે છે.

મોટા ખાટલા સાથે એક પ્યાલુમેટ આપવામાં આવે છે.

વડોદરાના સ્ટોકીસ્ટ :— ધી બરોડા એલેમ્બિક ડેપો
રાવપુરા, વડોદરા.

પૂર્વના પરિચય

શ્રી. કુંગરશી ધરમશી સપ્ટ
સમજાવે છે.

- ૧ સિંગાપુરનું પતન
- ૨ ડચ ટાપુઓ
- ૩ ઓસ્ટ્રેલિયા:
- ૪ સાઇબીરીયા
વિગેરે

દરેકના ૨ આના

નવ પુસ્તકોનો સેટ અગાઉથી ત્રાહક
થનારને ધેરખેઠાં

એક રૂપિયામાં

★

જગતના વિધાયકો

રોચક અને હકીકતથી ભરપૂર
જીવન ચરિત્રો

- ૧ એડોલ્ફ હિટલર
- ૨ જોસેફ સ્ટેલિન
- ૩ માર્શલ યાંગ-કાઇ-શૈક
- ૪ વિન્સ્ટન ચર્ચિલ
- ૫ પ્રેસિડેન્ટ રૂઝવેલ્ટ

દરેકના ૪ આના

આખા સેટનાં પાંચે પુસ્તકો ધેરખેઠાં

એક રૂપિયામાં

—: લખો :—

સ્વ સ્તિક ખુક ડેપો

૪૫૧, કાલખાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨.

આ પ્રકાશનો પ્રેસર્સ એ. એચ. ન્હીલરના દરેક રેલ્વે સ્ટોલ ઉપર મળી શકશે.

કેટલાક અભિપ્રાયો

સુવાસ નિયમિત વાંચુ' છું, અને નિર્મળ અને નિષ્પક્ષપાત સંસ્કારી સાહિત્ય ઉપજાવવામાં એનો સુંદર દ્રાણો છે એમ લાગે છે.

—સ્વા. સ્વયંજ્યોતિ તીર્થ
તંત્રી-ઉત્થાન

'સુવાસે' પોતાની ઉચ્ચ ક્રાંતિ સાચવી રાખી છે. તેના અગ્રલેખો ખરેખર ચિંતનશીલ અને કાવ્યતત્ત્વથી ભરેલા હોય છે.

—રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ

લેખો એકંદરે સારા.....અભ્યાસપૂર્વક લખાયેલા છે.

—અરદેશર કરામજી ખબરદાર

છત્તીએ છીએ કે શિક્ષિત ગુજરાત 'સુવાસ' જેવા સત્પ્રયાસને આવકારે, પોષે અને સંપૂર્ણ સુવિકાસની તક આપે.

—વિ. ક. માનસી

વિચાર અને સાહિત્યસમૃદ્ધ સુંદર માસિક...પ્રત્યેક માસે અવનવી, વિધવિધ અને દરેકની સુરચિ સંતોષાય એવી સાહિત્ય અને વિચાર-સામગ્રી પીરસાય છે.

—અનાવિલ જગત

અમારું આખું કુટુંબ 'સુવાસ' ખૂબ વાંચે છે. અમારે ત્યાં ગુજરાતનાં ઘણાં પત્રો આવે છે, પણ તેમાં શિષ્ટ સાહિત્ય તો 'સુવાસ' જ આપે છે.

—કે. આલિયા જોશી

ગુજરાતને એક સારું માસિક મળ્યું હોવાનો સંતોષ થાય છે.

—જ-મજૂબિ

આ માસિકે માહિતીપૂર્ણ સામગ્રી આપીને પોતાનું સ્થાન નક્કી કરી લીધેલું જણાય છે.

—ચુંબક સમાચાર

'સુવાસ' નું ધોરણ આમ વધુ વ્યાપક બનતું જાય છે તે જોઈ આનંદ થાય છે...તેના સંચાલકોને ધન્યવાદ છે.....આ પદ્ધતિનો અર્થ સામયિકોવાળા સ્વીકાર કરે તો?—અત્યારે કચરાની ટોપલીમાં નાખવા જેવું સાહિત્ય પ્રસિધ્ધ થાય છે, તે ન જ થવા પામે.

—ગુજરાતી

લેખોની પસંદગી જોઈ સંતોષ અનુભવીએ છીએ. ઊગતા લેખકોની કલમ વિકસાવવામાં સાહિત્ય માસિકોની ખોટ 'સુવાસે' પુરો પાડી છે.

—જય કચ્છ

એ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સ્થાન સાહિત્ય-જગતમાં મેળવશે એવી આશા બંધાય છે.

—ચુલક

આ નવો ફાલ અન્ય સામયિકો જેમ ખાલી નજર કરી ફેંકી દેવા જેવો નથી. 'યથા નામા તથા ચુલ્લા' ની જેમ ખાસ વાંચવા જેવું છે...લેખોની શૈલી ઉત્તમ કલાપૂર્વક નવી છે. ખાસ મહત્વતા ભાષાશુદ્ધિ અને જોડણીને આપેલી છે.

—જેતીવાડી વિજ્ઞાન

તેમાં પીરસાયેલી વિવિધ જાતની વાનગીઓ સાહિત્ય-પ્રેમીઓને સારો ખોરાક પૂરો પાડે છે.

—ક્ષત્રિય મિત્ર

સામગ્રી સંતોષપ્રદ છે.

—પુસ્તકાલય

વિદ્વતાભરેલા લેખો, વિચારણીય સાહિત્યસામગ્રીથી આ માસિક વડોદરાના બંધ પડેલા 'સાહિત્ય' માસિકની ખોટ પૂરશે એવી આશા બંધાય.

—બાબક

જીવન, કલા, સાહિત્ય વગેરે વિષયો પરના લેખોથી ભરપૂર છે.

—સયાજીવજી

'સુવાસ' એના નામ પ્રમાણે સુવાસિત છે.

—તંત્રી-દેશીરાજ્ય

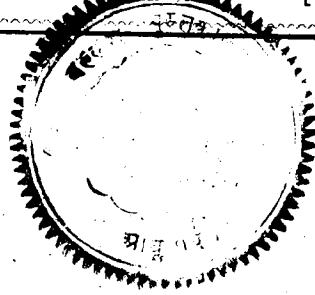
અજ્ઞાનતિમિરાન્ધાનાં જ્ઞાનાંજનશલાકયા ।
નેત્રમુન્મીલિતં યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમઃ ॥

પુસ્તક ૪ થું]

એપ્રિલ : ૧૯૪૨

[અંક ૧૨ મા

સંધ્યા સમે

“ નોતમ ”

સંધ્યા સમે સાગર-તીર એઠલો
ધૂમી રહ્યો હોઈ હું મસ્ત, ત્યારે
કો ધન્ય એવી પણ લાઘતી કે
અગમ્ય ઉસ્તાદની અંગુલી અડચે
પ્રદ્માંડ-વીણા સહ સૂર સાધી
ખલુ ઉઠે અંતર-ખીન માતું આ !
ને સ્નેહહીણાં જગચક્ર ફેરો
શૂભી જતો ઘર્ષર શોર ક્યાંયે.
શૂદ્ધી જતો ભાન હું આસપાસનું
બ્યાં દુન્યવી લુપનની સપાટીએ.
સંગ્રામ માંડી પશુશીથ હીન આ
રૂંડેસી રહ્યાં માનવી માનવીને. ૧૨

* ચચિત

કોલાહલે ને કલહે ખસૂર સો
મોહાંધ, જે ભર્ગ વરેણ્ય મૂકી
અંધારમાં આથડતાં અભાગિયાં...
શૂદ્ધી જવાતું સઘણું, ઘડીકમાં
હું કાળ ને કિસ્મતનાં બધાંયે
કારો પ્રતાવી જડમેસલાખ, કો
આનંત્ય આરે જઈ ખ્હોંચું એઠલો !
ત્યાં ઉઘડે ભર્ગ વરેણ્ય અંતરે,
ખની જતો વામનનો વિરાટ હું
ને ખ્હોંચતાં પાર અનંતની ચે
ખોઈ મને હું મુજમાં જ પામતો ! * ૨૩

સંસાર-ધર્મ

ચ.

સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્-ત્રણ પ્રકૃતિ; ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ-ચાર પુરુષાર્થ; શામ, દંડ, દામ અને ભેદ-ચાર નીતિ; બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર-ચાર વર્ણ; બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમ-ચાર આશ્રમ—એ સર્વ આત્માને તમસ્માંથી જ્યોતિમાં, અધોગતિમાંથી ઉર્વગતિમાં, નર્કમાંથી સ્વર્ગમાં પહોંચવાનાં પરસ્પર સંકલિત પગથિયાં છે; સ્વર્ગ અને નર્કની સીમાઓ ધરાવતા વિશ્વતું એ અખંડ પ્રતિબિંબ છે; સાગર પર ડોલતા નાવના સ્થંભના એ દોર છે. આર્ષ દૃષ્ટા ઋષિઓએ બ્રહ્માંડના સ્વરૂપ પરત્વે સૂક્ષ્મ મંથનો અનુભવ્યા પછી આંકેલું એ જગચિત્ર છે.

પણ સમય જતાં લાગણીવિવશ સન્ત-સાધુઓને એ જગ-ચિત્રમાંનો કાળો ભાગ ખૂંચ્યો. તેના અસ્તિત્વનો ધન્કાર તો તેમનાંથી થઈ શકે તેમ નહોતું. પરિણામે તેમણે એ ચિત્રને ધડ અને મસ્તકની જેમ એ વિભાગમાં વહેંચી નાંખ્યું: પ્રકૃતિમાંથી સત્ત્વ, પુરુષાર્થમાંથી ધર્મ અને મોક્ષ, નીતિમાંથી શામ (શાંતિ), વર્ણમાંથી બ્રાહ્મણતું કર્તવ્ય અને આશ્રમમાંથી બ્રહ્મચર્ય અને સંન્યસ્તાનાં લક્ષણો-એટલાં અંગોને જુદાં તારવી તેને તેમણે શુદ્ધ, સુંદર અને પવિત્ર માર્ગની ઉપમા આપી અને તેમાં પુણ્ય નિહાળ્યું; ને બાકીનાં અંગોને શ્યામ, સંસાર અથવા માયાના નામે ઓળખાવી તેમાં તેમણે પાપતું આરોપણ કર્યું. અને દરેક માનવીને તેમણે સંસાર તજીને સાધુમાર્ગમાં પ્રવેશવાની, માયા તજીને સત્યને સ્વીકારવાની હાકલ કરી. પરિણામે જગતનાં સારાં માનવીઓ ધીમે ધીમે સત્ય પન્થમાં પ્રવેશવા લાગ્યાં અને સંસારનો કાપૂ દુષ્ટોના હાથમાં જવા લાગ્યો.

ત્રાજવાની સમતોલતા બંને પક્ષોના સમવજન ઉપર આધાર રાખે છે તેમ સંસાર અને સાધુતાની સુષ્ટિત ગૂંથણીએ વિશ્વની સમતોલ સુંદરતા જાળવી રાખેલી. પણ લાગણીવાદી માનવોએ સાધુતા પર વધારે ભાર મૂકતાં જ સંસારતું ત્રાજવું હલકું થવા લાગ્યું અને પરિણામે સંસારમાં એવા પણ વર્ગો ફાટી નીકળ્યા કે જેમણે પાપમાંજ કર્તવ્ય નિહાળ્યું: મત્સ્ય, મૈથુન, મદિરા, માંસ ને મુદ્રામાંજ જીવનમંત્ર અવલોક્યો. સાધુતાનો પ્રચાર સન્યસ્તાશ્રમની મર્યાદા વટાવીને જેમ જેમ આગળ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ બાકી રહેતો સંસાર વધારે બ્રષ્ટ ને વધારે નખજો બનતો ચાલ્યો.

એ સાચું છે કે જગતનો સાચો, આદર્શ અને પવિત્ર માર્ગ સાધુતા છે; તેનું સ્થાન વિશ્વના શીશ તરીકે છે. પરંતુ શીશનો ટકાવ અને તેની ખીલવણી જેમ સુંદર અને સુદૃઢ દેહને આભારી છે તેમ ઉક્ત સાધુમાર્ગની મહત્તા ઉજવળ સંસારને આભારી છે. દેહની દરેક પ્રક્રિયામાંથી પસાર થયેલો ખોરાકજ મગજને પોષક બની શકે છે તેમ સમગ્ર સંસારનો પ્રવાસ કરીને, સ્વધર્મ (વર્ણ) અનુસાર ક્રમિક આશ્રમોની ફરજ બજાવીને શાંતિ અને નિવૃત્તિની તૃષ્ણા અનુભવતો માનવીજ સંન્યસ્તા-સાધુમાર્ગને દીપાવી શકે છે. મનુષ્યની સુંદરતા દેહ અને મસ્તકના સમપ્રમાણને આભારી છે તેમ વિશ્વની સુંદરતા, સંન્યસ્તા અને સંસારના સમપ્રમાણને આભારી છે. કલામય ચિત્રની શોભા તેમાં સુસ્થાને પુરાયલા કાળા રંગને ભૂંસી નાંખવામાં કે જુદો પાડવામાં નહિ પણ તેને મૂળ સ્થાન પર પણ શીકો ન પડવા દેવામાં છે; નગરની શોભા તેમાં યથાસ્થાને ગોઠવાયલાં સંડાસોને ભાંગી નાંખવામાં નહિ પણ તેને સુંદર સ્વરૂપમાં સાચવી રાખવામાં છે તેમ વિશ્વની શોભા તેમાં

યથાસ્થાને ગોઠવાયલા સંસારધર્મને કચરી નાંખવામાં નહિ પણ તેને જળવી રાખવામાં છે.

પણ ભાગતના કમભાગ્યે પ્રજનો બહોળો વર્ગ એ ધર્મ વીસરી ગયો. સાધુતાના મોહમાં તેણે રજસ્ પ્રકૃતિ તણ; અર્થ અને કામના પુરુષાર્થની નિંદા કરી; દંડ અને ભેદની નીતિમાં પાપ નિહાળ્યું; ક્ષત્રિયવર્ગ પાસે યુધ્ધધર્મ તજ્યો; ગૃહસ્થાશ્રમને સંન્યસ્તની ઝંખનાથી ઢાંકી દીધો. બ્રાહ્મણો અને સંન્યાસીઓ શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ઉપદેશ્યો હતો એવો કે શ્રીરામે શંભુકને માટે ધ્યેયો હતો એવો સ્વધર્મ વીસરીને સાધુધર્મ ઉપદેશવા લાગ્યા. ' નારી એ નરકનું દાર છે; બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત મિથ્યા છે; તપ-જપ-ભજન કરી લે, નહિતર આયુ વીતી જશે ને પ્રભુભક્ત રહી જશે. '—એવો ઉપદેશ સર્વવ્યાપી બન્યો. પણ એ ભૂલી જવાયું કે—સંસાર એ નરકની જેમ સ્વર્ગનું પણ દાર છે, અને સંસારનું દાર નારી છે; બ્રહ્મ એ સત્ય હશે પણ એની પ્રાપ્તિનું ક્ષેત્ર જગત છે; અને જે માનવી સ્વધર્મયુક્ત છે તે હંમેશાં પ્રભુભક્ત જ છે; પત્નીની સાથે ક્રોડા કરતો કે પુત્રના હામ ઉજવતો ગૃહસ્થાશ્રમી, યુધ્ધમાં લોહીની સરિતા વહાવતો ક્ષત્રિય, તિર્નેરીનું તાણું સંભાળતો વૈશ્ય કે પૃથ્વી પરથી ગંદકી સાફ કરતો શુદ્ર એટલા જ પ્રભુની નજીક છે જેટલા ધર્મનો ઉપદેશ કરતો બ્રાહ્મણ કે કેલાસ શિખરે પ્રભુ નામની માળા જપતો સંન્યાસી પ્રભુની સમીપ છે. વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થાની આ ગૂંથણી વીસરાઈ જવાથી ધર્મ—અધર્મનું મૂલ્યાંકન પલટાઈ ગયું; જે પોષણુ દેહ—સંસારને મળવું નેધએ તે શિર—સાધુતા પર ઢોળાવા લાગ્યું. ને એ ક્રિયા પુણ્ય અને કર્તવ્યના નામે ઓગળાવા લાગી.

જેમણે પરદેશી આક્રમણકર્તાઓને ભૂમિભેગા કરવા નેધએ તેવા ક્ષત્રિયોએ હાથમાં માળા અને કરતાળ લીધાં; જે ક્ષત્રિયાણીઓએ પિતૃવંશનાં અને માતૃભૂમિનાં વૈર લેનારા તેજસ્વી કુમારો જન્માવવા નેધએ તે ભકતાણીઓ બનીને નાચવા લાગી; જે યોગીઓએ યોગેશ્વર શ્રી કૃષ્ણે ક્ષત્રિય અર્જુનને શીખવ્યો હતો એવો સ્વધર્મ ક્ષત્રિયોને શીખવેલો નેધએ તેમણેજ શ્રી કૃષ્ણે અર્જુનને જે નિવૃત્તિ ધર્મથી પાછો વાળ્યો હતો તેવા ધર્મમાં દરેક વર્ગને ખેંચવા માંડ્યા. આત્મિક અને ભૌતિક—ચેતન અને જડ એમ બે અંગમાં ગૂંથણલા વિશ્વને યોગી અને ક્ષત્રિયની સંયુતિજ બચાવી શકે છે તે સ્પષ્ટ કરતું ગીતાનું મહાવાયક—યજ્ઞ યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યજ્ઞ પાર્થો ધનુર્ધરઃ અને મનુસ્મૃતિનું એ બંને વર્ગને વિશ્વના પ્રાણરૂપ લેખનું વિધાન વીસારે પડ્યું. ને યોગ, અધ્યાત્મ, તપ, જપ, ધ્યાન, ભકિત આદિ કેવળ સાધુધર્મની ક્રિયાઓનાંજ મહામૂલ્ય અંકાયાં.

જેમ જેમ આ મૂલ્યાંકન વિકલ્પનું ગયું તેમ તેમ પ્રજા સંસાર-ધર્મમાં અધર્મ નોંવા લાગી. પરિણામે ભારતીય પ્રજાનું સંસારબળ ધીમે ધીમે ક્ષીણ બનવા લાગ્યું. સ્વામી રામદાસે શિવાજીને એ માર્ગે વાળ્યો. પણ નિર્બળ બનેલી ભારતીય પ્રજામાં એનાં મૂળ ચિરસ્થાયી—સ્વરૂપમાં ઊંડાં ન ઊતરી શક્યાં. ને પરિણામે ભારતની સાંસારિક ગુલામી અનિવાર્ય બની.

દેહને મળવું નેધનું પોષણુ શિર પર ઢોળવામાં આવે તેથી દેહ તો કંગાલ બને જ છે, પણ શિર પણ પોતાનું સત્ત્વબળ ગુમાવી બેસે છે. કેમકે શિરનું સત્ત્વબળ તેના પર કૃત્રિમ રીતે લદા-યલા પદાર્થોને આભારી નહિ પણ રક્તસ્વરૂપે સમસ્ત દેહમાં ધૂમીને સ્વાભાવિક ક્રમે શિર પર પહોંચતા પોષણુને આભારી છે. એટલે જેમ જેમ દેહ કંગાલ બને તેમ તેમ શિર શિથિલ બનવા માંડે, તે જ રીતે ભારતનું સંસાર-બળ કંગાળ બનતાં સાધુમાર્ગ પંથુ શિથિલ બન્યો. અને શિથિલતા હંમેશાં દંભને નોંતરે છે તે અનુસાર ભારતમાં સાચા સંસારીઓ કરતાં દંભી સાધુઓની

અને સાધુતાનો દંભ આચરતા બ્રહ્મ સંસારીઓની સંખ્યા વધી પડી. ને પરદેશી વિજેતાઓને પોતાની સલામતીના વિષયમાં પરાજિત પ્રળનો આ કાયરતાપોષક દંભ વિશેષ હાલદાયી હોઈ તેમણે તેને આડકંઠર પ્રોત્સાહન આપ્યું.

કેટલાક તત્ત્વવિવેચકો આ દોષ જૈન અને ઐહ ધર્મ પર દોળે છે. પણ તે સુધટિત નથી. જૈન ધર્મનો આરંભ વર્ણોશ્રમ-વ્યવસ્થા ને સાંસારિક કર્તવ્યને શિથિલ બનાવવાનો નથી પણ વર્ણોશ્રમનાં અભેદ બંધનોએ જે જડતા પ્રગટાવેલી તે દૂર કરીને એ બંધનોને નવેસરથી સુદર, સહ ને સુધટિત બનાવવાનો છે. પુનર્જન્મ અને પ્રકૃતિક્રમ બંને તત્ત્વોની રૂએ જગતમાં દરેક માનવી સમાન કોટિનાં નથી અવતરતાં. કોઈનો આત્મા વધારે વિકસિત હોય, તો કોઈ પ્રાથમિક દશામાં હોય. વધારે વિકસિત આત્માને જે વર્ણ કે આશ્રમના બંધનમાં જકડી રાખવામાં આવે તો તે રૂંધાઈ જાય. ત્રેતાયુગ કે જ્યારે એ બંધનોની વ્યવસ્થા જળવનારા મહર્ષિઓ અને નૃપતિઓ હયાત હતા ત્યારે પણ શુદ્ર કુળમાં શંખુક સમા મહાત્મા જન્મ્યો અને શ્રી. રામચંદ્રજીને એનો વધ કરવો પડ્યો, ત્યારે કલિયુગમાં શુ ? જ્યારે આત્માઓની કક્ષા વધુ ને વધુ નિલિન થતી જાય છે, સ્ત્રીઓના આરિત્રમાં શૈથિલ્ય પ્રવેશ્યું છે, પુરુષમાં જવાબદારીનું તત્ત્વ ઘટ્યું છે, ત્યારે પ્રળએ ધાર્મી પ્રમાણે શી રીતે અવતરે? શુદ્ધ-પ્રધાન ક્ષત્રિયકુલમાં પ્રેમ-ભકિતની પ્રતિમા સમી મીરાંબાઈ જન્મે એમાં દોષ કોનો ? સાંસારિક જવાબદારીઓથી ભરેલા ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શુદ્રકુલમાં ત્યાગ અને ભકિત-પ્રધાન પ્રળ અવતરે ને તેને વર્ણ અને આશ્રમના બંધનમાં જે રૂંધી રાખવામાં આવે તો તેમના સહવાસથી એ વર્ણ અને આશ્રમમાં ઊભરી વધારે શિથિલતા પ્રવેશે. એ શિથિલતા દૂર કરવાને જ જૈન દુવિધ ધર્મ છે : જેનો આત્મા સંસારપ્રિય હોય તે સંસાર પ્રત્યેની ફરજને અજાણે, ને જેનો આત્મા સંસાર સાથે સુખેજ ન ખાઇ શકતો હોય તે સંસારને છોડી દે.

પણ વર્તમાન હિંદી પ્રળમાં શુદ્ધ હિંદુ, ઐહ અને જૈન-ત્રણે આર્ય ધર્મનાં મૂળભૂત તત્ત્વોનું વિકૃત સ્વરૂપ જ પ્રવેશી ગયું છે. છેલ્લાં એક હજાર વર્ષ થયાં પરદેશી આક્રમણકર્તાઓ અને તેમના વિચક્ષણુ રાજનીતિજ્ઞોએ ભારતીય ધર્મોનાં મૂળભૂત તત્ત્વોને પોષણના નામે એવું ઝેર પાચ્યું છે કે કાયરતા ને સાધુતાનો દંભજ પ્રળનાં લક્ષણ બની રહ્યાં છે. એ લક્ષણોના આશ્રયે ઊછરેલી પ્રળને જૈન કે ઐહ ધર્મ અનુસાર સંસાર તજવો નથી અને હિંદુ ધર્મ અનુસાર સંસારને આનુષંગિક ફરજને પાળવી પણ નથી. મોહ છે સંસાર પર, અને એની સિદ્ધિને માટે આગળ ધરવો છે સાધુધર્મ; સાખ્ય સંસાર ને સાધનમાં સાધુતાનો દંભ : પાથો પાણીનો ને ઉપર મકાન ચણવું છે પથરનું.

પરંતુ આજના વિશ્વવ્યાપી જીવન-સંગ્રામમાં ભારતીય પ્રળએ જે જીવવું હોય તો હવે તેણે સાધુતાના દંભને તણ દષ્ટ સત્ય રૂપમાં ઝળહળવું જ જોઈએ. શુદ્રવર્ગમાં જન્મ અને ગૃહસ્થાશ્રમની વચ્ચે છતાં શંખુકે ન્યારે બ્રાહ્મણ-વર્ગ અને સંન્યસ્તાશ્રમની ક્રિયાઓ આચરી ત્યારે શ્રી રામે તેને સ્વર્ગમાં વળાવ્યો. આજે એટલા કડક ન બની શકાય તો પણ પ્રળમાંથી જેને સંન્યાસી બનવું હોય એમને સંસારની ફરજોમાંથી મુક્ત કરીને ગિરિકુંજોમાં વળાવી દેવા જોઈએ. પણ જેને માલ, શિલકત, સ્ત્રી, સંતાન, ભૂમિ, સંસાર વગેરે પ્રિય હોય તેણે સંસાર-ધર્મને સમજવો જોઈએ ; અને એનું પાલન કરવું જ જોઈએ. સંસારનું રક્ષણ સ્વર્ગવાસી ઇશ્વર કે વનવાસી સંન્યાસી નથી કરી શકતા. જન્મદમિતો આત્મા ગમે તેટલો મોટો હશે, પણ કાર્તવીર્યને દૂર રાખવાને તો પરશુરામની ફરજ જોઈએ. તેમ સંસારના રક્ષણને માટે તો ક્ષત્રિયની તલવાર, વૈશ્યની તિજ્જેરી ને શુદ્રનું હળ જોઈએ—અને એ ત્રણેને સ્વધર્મમાં દહ રાખનાર ને અંધર્મીઓને પરલોકનો પન્થ દાખવનાર બાણકય સમા બ્રાહ્મણ-ત્રેણની મુદ્દિ જોઈએ.

જીવન ઝરણા

પ્રમા

સ્કોટલેન્ડના ન્યાયમંત્રી લોર્ડ ઇર્સ્કીના ગુરુદેવ પ્રોફેસર વીલ્કી ખૂબ જ ભૂલકણા સ્વભાવના હતા. એક સમયે રસ્તામાં શિબ્યનો અચાનક ભેટો થઈ જતાં તેમણે પૂછ્યું, “તમારા ઘરમાં કોઈકને તાવ આવેલ તે માટે ઘણો જ દિલગીર છું; એ તાવને કારણે કાણુ-તમે મરી ગયેલ કે તમારા ભાઈ ?”

“મારા ભાઈ નહિ,” ઇર્સ્કીએ હોડ દબાવી રાખીને કહ્યું, “એ તો હું.”

“હા, હા,” ગુરુદેવે પોતાના વિપુલ જ્ઞાનનો પરિચય કરાવતાં કહ્યું, “હું પણ શરૂઆતથી એમજ ધારતો હતો. તે માટે ઘણોજ ઘણો દિલગીર છું.”

ઈટાલીનાં રાજ્ય હંબર્ટનો કાંઈ ગર્દભરાજની હરીફાઈ કરે એવે હતો. તેમનાં મહારાણી માર્ગરેટાદેવીએ જ્યારે આંખ પર ચશ્મા ચડાવવા માંડ્યાં ત્યારે તેમણે કહ્યું, “આ ચશ્માથી તારા સ્વર્ગીય ચહેરાને અદ્ભૂત શા માટે બનાવે છે? કાઢી નાખ.”

“જી, મારી આંખો નબળી છે. ચશ્મા વિના નહિ ચાલે.”

“મારો કાંઈ પણ કોલિક સમો છે.” રાજ્યએ સ્મિતપૂર્વક કહ્યું. “તેને સંગીત લલકાર્યા વિના નહિ ચાલે.”—ને તેમણે “હાં.....આં.....થી ચલાવવા માંડ્યું.”

“વાહ” રાણીએ ચશ્માને બાજુએ મૂકતાં કહ્યું, “શું સુંદર સંગીત છે? પહેલો સ્વર સાંભળતાંજ મારી આંખો સુધરી ગઈ. હવે કોઈ દિવસ ચશ્મા ચડાવવાની જરૂર નહિ પડે.”

“મારે પણ હવે કોઈ દિવસે ગાવાની જરૂર નહિ પડે.” કહીને નૃપતિએ ચશ્માને પોતાના ખીસામાં પધરાવી દીધાં.

પ્રખ્યાત આંગ્લ નાટ્યકાર શેરીડનની મશ્કરી કરવાને એક પ્રસંગે તેના બે મિત્રોએ એકી સાથે તેને પૂછ્યું, “શેરીડન, બોલ તું મૂર્ખ કે ગધેડો?”

“અ-ધુઓ,” શેરીડન તે બંને મિત્રોની વચ્ચે પ્રવેશતાં બોલ્યો, “હું મૂર્ખ નથી. તેમ ગધેડો પણ નથી. પરંતુ તે બંનેની વચ્ચે તો ચોક્કસ છું.”

ફ્રેન્ચ નૃપતિ લુઇસ પંદરમાના મંત્રી ઇયોનને ઘરમાં નારીનો વેશ ધારણ કરવાની ટેવ હતી. એક સમયે એ બંનેમાં રાજ્યનો વિરોધી પક્ષ જીતી ગયો ને તે પક્ષનો સરદાર જરૂરી કાગળો લાથ કરવાને ઇયોનને ઘેર પહોંચ્યો. પણ ઇયોનની ખુરશીમાં એક ખૂબસૂરત યુવતીને બેઠેલી નિહાળી. વિજેતા સરદારને કાગળો મેળવવાની વાતનું વિસ્મરણ થઈ ગયું અને યુવતી સાથે તે રસ અને શૃંગારની વાતે વળગ્યા. પરિણામે પોતાના પક્ષને વ્યવસ્થિત કરવાને લુઇસને એક દિવસ વધુ મળી ગયો. તેણે ઇયોન પર પત્ર લખી જણાવ્યું કે, “તમારા ખાનગી પહેરવેશો મારી જે સુંદર સેવા બજાવી છે તે પરથી હું તો એમ જ ધારૂં છું કે તમે હંમેશાં એ પહેરવેશને ધારણ કરતા રહેા.”

ન્યાયાધીશ એલનબરો પ્રાન્તિક ન્યાયમંદિરોના કેટલાક કેસો પતાવવાને મુસાફરીએ જીપડ્યા ત્યારે લેડી એલનબરોએ કહ્યું, “હું પણ સાથે આવું તો?”

“સારું. તૈયાર થા.” ન્યાયાધીશે પત્નીની ઇચ્છાને માન આપ્યું. ને પછી ઉમેર્યું, “પરંતુ સાથે તારી પૂઠાની બેડોળ પેટી ન લતી.”

૪૨૪ • સુવાસ : એપ્રિલ ૧૯૪૨

“ જી ” કહીને લેડી બીજા ખંડમાં પહોંચ્યાં ને દાસીને ખાનગી સૂચના આપી કે પોતાની પેટી છૂપી રીતે ગાડીના નીચાણના ભાગમાં ગોઠવી દેવી.

દાસીને સામાન ગોઠવતાં થયું કે—શેઠના કાળો ઝખ્ખો ને ખરબચડી હેટ ચામડાની સુંદર બેગમાં રહે, ને શેઠાણીનું રેશમી ફ્રેક ને સુશોભિત હેટ પૂઠાની પેટીમાં રહે તે ઠીક નહિ. એટલે તેણે ચામડાની પેટીમાં શેઠાણીનાં વસ્ત્ર ભર્યાં, ને ન્યાયાધીશનો ઝખ્ખો ને હેટ પૂઠાની પેટીમાં ગોઠવી દીધાં.

રસ્તે ન્યાયાધીશ સાહેબે ઝોકાં ખાવાને માટે ગાડીમાં લ'ખાવ્યું. તે સમયે પૂઠાની પેટી તેમની અડફેટે ચડી. ને તે એટલા ખીજાઈ ગયા કે લેડીની આજીણને તુચ્છકારી કાઢી તેમણે તે પેટી પાસેના ખાડામાં ફેંકાવી દીધી.

ગાડી પ્રાન્તના ન્યાયમંદિરની નજીક જઈને થોભી. નગરના સદ્ગૃહસ્થો ન્યાયાધીશનું સન્માન કરવાને આવ્યા. ન્યાયાધીશે પોતાનાં વસ્ત્ર પહેરવાને માટે પોતાની બેગ ખોલી ને મહીંથી લેડીનાં ફ્રેક ને હેટ ટપકી પડ્યાં.

એલનખરોએ આખરું જાળવવાને કહ્યું, “ ચુકાદાઓ આજે મુલતવી રાખો. અમે તોં ફરવાનેજ નીકળ્યાં છીએ. ”

ન્યાયનું નાટક નિહાળવાને આવેલાં સજ્જનો આ રસ-નાટક નિહાળીને મુખ પર રૂમાલ દાખતાં દાખતાં રસ્તે પડ્યાં.

x

યુદ્ધ એ રાજકીય પ્રથ છે; તેમાં ખાનગી આસામીનાં હિતોની સંપૂર્ણ જાળવણી થવી જ જોઈએ—એ કાનૂનનું ભારતીય રાજનીતિજ્ઞો ઝોકસાઈ પૂર્વક પાલન કરતા—

હૈદરઅલીએ જ્યારે કાવેરીપટ્ટનને કિલ્લો જીત્યો ત્યારે તેણે ઢંદેરો બહાર પાડ્યો કે— ‘ ઈંગ્લાંડનો રાજા, કંપની અને અંગ્રેજોનો મિત્ર અનેલ દેશદ્રોહી નવાબ મોહમદઅલી—એ ત્રણની માલિકીનો ન હોય તેવો બધો જ સામાન તેના મૂળ માલિકાને સુપ્રત કરવો. ’

તે પ્રસંગે અંગ્રેજ સેનાપતિએ હૈદર સમક્ષ આવી કહ્યું, “ નામદાર, આપના સૈન્યે કંપનીનો ગણીને જે માલ લૂટ્યો છે તેમાંનો બધોખરો મારી અંગત માલિકીનો છે. ”

“ તે તમને પાછો મળશે. ”—કહીને હૈદરે સેનાનાયકને અંગ્રેજ સેનાપતિને તેનો સર્વ સામાન સુપ્રત કરી દેવાની આજ્ઞા કરી.

x

જર્મન તત્ત્વજ્ઞાની નીટ્સેનું શરીર સૂકલકડી હતું. પણ તેને યુદ્ધ, સાહસ, પુરુષાતન વગેરે ખૂબ પ્રિય હતાં. તેની તરફેણમાં લખતાં કે બોલતાં તે કદી ધાકતો નહિ.

એક દિવસે કેટલાક યુવકોએ તેને કહ્યું, “ વાતોમાં તો વિશ્વ જીતી શકાય છે. પરંતુ યુદ્ધનું અશ્વિનૃત્ય તો શું એકાદ અંગારો અડતાં પણ બરાડી બીડીશ. ”

“ એમ ! વર્તમાન યુગના તામશેષ પુરુષોએ નારીનાં લક્ષણો ધારણ કર્યાં એટલે તમે પુરુષને પિછાનવાનું પણ ભૂલી ગયા છો ? ”—કહેતાં જ નીટ્સેએ દીવાસળીની પેટી સળગાવી દહને તે પોતાની હથેળીમાં મૂકી દીધી. ને હથેળી પર ફોલ્લા બિભરાવા છતાં તેની આંખ પણ ન ફરકી. તે હસતા મુખે હાથમાં રમતી આગને નિહાળી રહ્યો.

x

ઘટલી અને એપીસીનિયા વચ્ચે ચાલતા ત્રિગ્રહમાં એક પ્રસંગે એપીસીનિયન સેનાની એક ટુકડી એક ઝૂંપડી પાસેથી પસાર થઈ. તે સમયે તે ઝૂંપડીમાં એટલી બાળાએ બહાર આવીને પોતાના દેશના સૈનિકોને પાણી પાડ્યું.

થોડી જ મિનિટ પછી એપીસીનિયન ટુકડીની પાછળ પડેલી ઇટાલિયન ટુકડી તે ઝૂંપડી પાસે આવી પહોંચી, ને યાળાને આગળ ગયેલી ટુકડી વિષે માહિતી પૂછી.

યાળા થોડી પણ મૂગી રહી. પણ ઇટાલિયન સૈનિકે હાથમાં જ્યારે કોરડો લીધો ત્યારે તેણે જોયું કે પોતાને બોલવું જ પડશે. પણ જો તે સાચી માહિતી આપે તો દેશદ્રોહ થાય; જો ખોટી માહિતી આપે તો સત્યનો દ્રોહ થાય ને છેતરાયલા સૈનિકો પાછા ફરીને આખી ઝૂંપડીને કુટુંબ સાથે સળગાવી દે. એ બંને સંયોગોમાંથી બચી જવાને યાળાએ તત્કાલ છરી કાઢી ને પોતાની જીભ કાપી નાંખી.

ઇટાલિયન સૈનિકના હાથમાંથી કોરડો નીચે પડી ગયો ને તેની કઠોર આંખમાંથી પણ એક અશ્રુ દ્રવ્યું.

x + x

એક કિલ્લાના આંધકામ વખતે હજારો મજૂરોને કામ કરતાં નિહાળી શિવાજી બોલ્યા, “હું કેટકેટલાંતો પાલક છું. મને ધન્ય છે.”

સ્વામી રામદાસના કાને આ શબ્દો પહોંચતાં જ તે શિવાજીની સમક્ષ આવી પહોંચ્યા. ને એક મજૂરને તેમણે નજીકમાં પડેલો ફાટવાળો પત્થર જાળવીને ફાડવાનું કહ્યું.

ધા પડતાં જ પત્થરના બે ટુકડા થઇ ગયા ને વચમાં નાના પોલાણમાં થોડુંક પાણી ને એક જીવતો દેડકો નજરે ચડ્યાં.

“શી પ્રભુની લીલા છે !” શિવાજીએ આશ્ચર્યોદ્ગાર કાઢ્યો.

“સર્વેનો પાલક તો તું છે” રામદાસે શાંતિથી કહ્યું, “પછી પ્રભુની લીલાને કેમ આગળ ધરે છે?”

શિવાજીએ તત્કાલ રામદાસના ચરણમાં ઢળીને, ક્ષણભર પણ પાલકપણાનો ગર્વ ધરવા માટે, ક્ષમા માગી.

x * x

મધુરાંતકમનો બંધ તેની આસપાસનાં અનેક ગામોને પાણી પૂરું પાડવા માટે વિખ્યાત છે. પણ ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં દર વર્ષે વર્ષાઋતુમાં તે બંધ તૂટી જતો ને તેને અભેદ બનાવવાના દરેક પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યા.

તે અરસામાં એ ગલપેટના ક્લેક્ટર તરીકે મી. લીલાનેલ પ્રાઇસ નિમાયા. તેમણે તે પ્રદેશની પ્રજામાં સીતાજી પ્રત્યેની અદ્ભુત ભક્તિ નિહાળીને એવું વ્રત લીધું કે નવી વર્ષાઋતુમાં જો બંધ ન તૂટે તો પોતે સીતાજીનું મંદિર બંધાવશે.

સને ૧૮૮૩માં વર્ષાની સખત ઝડીએ શરૂ થઇ અને મી. પ્રાઇસનું મન બંધ તૂટવાના ભયથી ગભરાઇ ઊડ્યું. તે રાત્રે વરસતા વર્ષાદમાં બંધની સ્થિતિ નિહાળવાને ચાલ્યા. બંધ અખંડ હતો એટલું જ નહિ, પણ તે અભેદ પણ જણાયો. મી. પ્રાઇસે જોયું કે તેજથી ઝળહળાતી બે અપાર્થિવ વ્યક્તિઓ એ પૂજનું રક્ષણ કરી રહી હતી.

ખીજજી દિવસથી તેમણે સીતાજીના મંદિરનું આંધકામ હાથ ધર્યું. આજે પણ તે મંદિર મી. પ્રાઇસની સ્મરણ-નોંધ સાથે અખંડ ઊભું છે.

x

x

x

૪૧૬ .. સુવાસ : એપ્રિલ ૧૯૪૨

પંજબ કેશરી રાજ ગુજુતસિંહના સમયમાં પંજબમાં સખ્ત દુકાળ પડ્યો ત્યારે પ્રજાવત્સલ રાજવીએ રાજ્યના સર્વ અનાજ-ભંડારો પ્રજાને માટે ખુલ્લા મુકી દીધા ને ભંડારીઓને એવો આદેશ કર્યો કે માગવા આવનાર દરેક પ્રજાજનને અડધો અડધો મણ અનાજ આપવું.

એક સાંજે આખા દિવસના શ્રમથી કંટાળેલો ભંડારી જ્યારે વખાર અંધ કરી રહ્યો હતો ત્યારે એક ગરીબ વૃદ્ધ ધોળી ને તેનો નાનો છોકરો ત્યાં અનાજ લેવાને આવી પહોંચ્યા. ભંડારીએ હવે સમય વીતી ગયો હોય ધોળીને ખીજે દિવસે આવવાની સલાહ આપી, પણ તે જ સમયે ત્યાંથી પસાર થતા એક સરદારે ભંડારીને ધોળીની માગણી સંતોષવાની સૂચના કરી ને ભંડારીએ તરતજ ધોળીને અડધો મણ અનાજ આપ્યું. ધોળીએ સરદારને ખીજું અડધો મણ અપાવવાની વિનંતી કરતાં તે માગણી પણ માન્ય રખાણી.

ધોળીએ મણ અનાજ મેળવ્યું તો ખરું પણ તેને ઘેર ઉપાડી જવું શી રીતે તેની તે વિભાસણમાં પડ્યો. એટલામાંજ અશ્વ કુદાવત્તા સરદારે ધોળીની આ મુશ્કેલી પારખી લીધી. તેણે તરતજ એ અનાજને પોતાના અશ્વ પર લાદીને તે ધોળીના ઘર પહોંચવું કયું.

સરદાર જ્યારે એ કામ પતાવીને પાછો ફર્યો ત્યારે તેને માનભર સલામ કરતા એક સિપાઇને નિહાળી ધોળીએ તેને પાછળથી પૂછ્યું- ‘એ સરદારનું શું નામ ?’

“ નૃપતિ રણજીતસિંહ. ” સિપાઇએ સ્નેહભર્યા હૃદયે એ બે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

x

x

x

અમેરિકાના પ્રમુખ જેકસને ૧૮૨૬ ના ડીસેમ્બરની સાતમીએ અમેરિકન કોંગ્રેસ સમક્ષ અદ્યુત ભાષણ કર્યા પછી પોતાના એક મિત્રને પૂછ્યું:

“ ભાષણ કેવુંક લાગ્યું ? ”

“ એટલું સુંદર કે કોંગ્રેસના એક પણ સભ્યના મગજમાં આ ભાષણ તમે તૈયાર કર્યું હોય એમ માનવા જેટલો અવકાશ નથી રહ્યો. ”

“ પણ એવું માનવાને અવકાશ તો રહ્યો છે ને ” પ્રમુખે સરિમત વદને પૂછ્યું, “ કે અમેરિકાના પ્રમુખપદનું આસન મેળવવું અને આવું ભાષણ તૈયાર કરનાર પુરુષને દેશમાંથી શોધી કાઢવો એ બંને સંયુક્ત શક્તિઓ જેનામાં રહેલી હોય એ પુરુષ અભિનંદનને પાત્ર છે. ”

“ ચોક્કસ. ”

x

x

x

ડીઝરાયલી પોતાની પાસે કદી ધડિયાળ કે છત્રી નહોતો રાખતો તે અર્થે તેમનાં વૃદ્ધ પત્નીએ એક દિવસે તેમને પૂછ્યું, “ દેવ, આપ ધિટનના મહામંત્રી છો; એટલે તો કર-ચોકરની સગવડતાથી ધડિયાળ વિના તો કદાચ ચલાવી લેવાય, પણ છત્રી વિના શી રીતે ચાલે ? ધારો કે તમે બગીચામાં એકલા ફરવા ગયા, ને વરસાદ દેખે મીડયો પછી શી દશા ? ”

“ તેવા પ્રસંગે, દેવીજી, ” ડીઝરાયલીએ સિમત કરતાં મુખે કહ્યું, “ હું ધીમેથી બગીચાની બહાર નીકળું. ને પછી ત્યાંથી પહેલપ્રથમ જે સુંદરી છત્રી સાથે પસાર થાય તેની સમક્ષ પહોંચી વિનંતી સ્વરે કહું- ‘ સુંદરી; હું છત્રી જરા ઘેર ભૂલી ગયો છું. ’ આંખ મમોઘર મુઠ્ઠી પહોંચવામાં મદદ ન કરો ?-ને હજી લગી કોઈ સુંદરીએ મારી એ વિનંતિ અમાન્ય નથી કરી એટલે હું છત્રી પણ નથી રાખતો. ”

લાખો માલમ

કુંગરશી ધરમશી સંપત

[ગતાંક પૃ. ૩૮૧ થી ચાલુ]

ચોથે દિવસે જેરામ શેઠનો માણસ તેડવા આવ્યો. ઊંડો નિસાસો મૂકી લાખો શેઠના માણસો સાથે વખારે ગયો. શેઠ તેને એકાંતમાં બોલાવ્યો. દિલાસો આપવાને બદલે શેઠ લાડી પડ્યા. 'મૂખાં ! આમ રાંડીરાંડ પેઠે ખૂણામાં શું પડ્યો છે ? મરદ થા. તારૂં વેર લે. તારાં ખેરાં-છોકરાંનો કેડો લે. હું તારી મદદમાં ઊભો છું. ખૂણે ખેસવાથી દુરમન ઉપર વેર વળાશે નહિ. નિસાસા નાખ્યે કાંઈ વળશે નહિ. માટી થા. અને મરાડાનો ચોટલો પકડ. બોલ, તારે શું જોઈએ છે ? તને હું બધી રીતે સાધનો આપવા તૈયાર છું; ઠીલા થા માં.'

જેરામ શેઠ મોટા શાહ સોદાગર હતા. જંગબારમાં તેમની ભારે લાગવગ હતી. તેઓ કરોડાધિપતિ હતા. અને કરોડોનો વેપાર કરતા હતા. જંગબારમાં તેમને ધેર કર્કમનો ઇજરો હતો. તેમની પાસે સાત હજાર ગુલામો કામ કરતા હતા. મોટો વેપાર અને અનેક વહાણો હતાં. તેમનાં વહાણો લુટાયાં હતાં. ભવિષ્યમાં તેથી પણ ભારે રંજડ થવાની ધાસ્તી હતી. વિચક્ષણ વેપારીને આ પગનો કાંટો દૂર કરવાની સારી તક મળી ગઈ. તેણે લાખાની વૈરતુમિને ઉત્તેજન આપી શક્યને કાઠી નાંખવાનો આખાદ પ્રસંગ સાધ્યો.

શેઠના શબ્દોએ લાખા ઉપર ભારે અસર કરી. તેની નિરાશા સૂર્ય જેમ ધુમ્મસને ઊડાડી નાખે તેમ ઊડી ગઈ. વૈરતુમિના નામથી તેના શરીરમાં ચેતન આવ્યું. તેનું મન જગૃત થયું. તેણે શેઠ સાથે લાંબી મસલત કરી. શેઠ પોતાનું માંડવી-કાંઠે નવું બાંધેલું વહાણ 'પ્રેમસવાઈ' તેને સોંપ્યું. ખાસ મહાબારી સાગના લાકડાથી એ વહાણ કુશળ કચ્છી કારીગરોએ બાંધ્યું હતું. તેનો હાથે તથા આલાત તદ્દન નવાં હતાં. વૃદ્ધ જુસ્સા મીસ્ત્રીનું બાંધેલું એ વહાણ ઝડપ, ચાલ અને ધાટમાં અજોડ હતું. શેઠની સાથે સલાહ કરી એના ઉપર ચાર જંગબારથી મંગાવેલી યુરોપની બનાવટની તોપો ચડાવી હતી. તેને માટે પુષ્કળ દારૂગોળો વહાણમાં ભરવામાં આવ્યો હતો. અરબી બંદરકાં, પીસ્તોલો, તલવારો, જમ્બૈયાઓનો મોટો સંગ્રહ વહાણમાં રાખવામાં આવ્યો હતો.

લાખાએ જાતે પાકી તપાસ કરી માંડવીના બંદરમાંથી પચીસ યુનૈદા અને ખાત્રીવાળા ખલાસીઓ પસંદ કરી લીધા. અનુકૂળ સમયે વહાણ હંકાર્યું. શેઠ પોતાના પોરબંદર, સલાયા, જાફરાબાદ, વેરાવળ, પંજમ અને મુંબઈ સુધીના આડતિયાઓને વેંકોબાની માહિતી અને અવરજવરના ખબરો ભેગા કરવા લખી નાખ્યું. દરેક કચ્છી અને કાશિયાવાડી વહાણોને પણ ચાંચિયાની હેરફેર તથા જવા આવવાની ખબરો મેળવવા પૂરતી તકેદારી રાખવા સૂચ્યું.

લાખા માલમે ભારે ચોક્કસાઈથી દરિયામાં તપાસ શરૂ કરી. તેણે વેંકોબાની દરેક હીલચાલ બારીકાઈથી તપાસવી શરૂ કરી. એનાં જાણીતાં સ્થાનોમાં વિશ્વાસુ માણસો મૂક્યાં. એના માટે અનેક જાળો બિચાવી. પરંતુ વેંકોબા જૂનો અને અનુભવી નાવિક હતો. સાગરનો તે ગરૂડ હતો. દુરમનોને બુલથાપ આપવામાં એકો હતો. અનેક વખત તે અજેજ મનવારોના પંજમમાંથી હીકમત કરી છૂટી ગયો હતો. તેણે યુક્તિથી ખંભાતના નવાબના લડાયક વહાણને ત્રહાત કર્યું હતું. પોરબંદરના રાણાનાં લડાયક વહાણો તેને પકડી શક્યાં નહોતાં. જાફરાબાદના નવાબે તેના ઉપર મોટું ધનમ જાહેર કર્યું હતું.

ભાવનગરના ધોધાબંદરમાં રાજનાં ત્રણ વહાણો તેને પકડી શક્યાં નહોતાં. જુનોગઢના નવાબની દાઢ તેના ઉપર ધણી હતી. પરંતુ નવાબી વહાણોને વેંકોબા ઊંધતાં રાખી દૂર કરી જતો

હતો. રાજ્યોમાં પરસ્પર સહકાર ન હતો,—એટલે એકબીજાની હદના પાણીમાં પરાયા રાજ્યનાં લડાયક વહાણોનો પ્રવેશ નહોતો. આનો લાલ વેંકોઆ ખરાબર લેતો હતો. કોઈ રાજ્યનાં લડાયક વહાણો તેની પૂઠે થતાં કે તે બીજા રાજ્યની હદમાં આશ્રય લઈ લેતો. રાજ્યોની હરીફાઈ તેને મોટી સગવડ રૂપ થઈ પડી હતી.

અંદરોની આસપાસના ગામડાવાળા હરહંમેશાં વેંકોઆને મદદ કરતા. એને વહાણોની ખબર આપતા. લડાયક વહાણોની હીલચાલ પણ જણાવતા. વખાનો માર્યો ક્યારેક આવી પડે તો આશ્રય પણ આપતા. બદલામાં વેંકોઆ તેમને ઉદાર હાથે મદદ કરતો, ધણી વખતે સારી ભેટો પણ આપતો. ખબર આપનારને નાણાંની બક્ષિસ પણ આપતો. ખાધાખોરાકીના એવડા પૈસા આપતો અને મદદ કરનારને વારંવાર નવાજતો.

લાખો પણ ચાંચિયાની પૂઠે ભારે ઉત્સાહથી લાગ્યો. તેણે ચાંચિયાની પાસે લાલચો મૂકવા માંડી. અંભાતની ભયંકર નાળોથી લાખો વાકેફ હતો. તે નાળોમાં ધૂપાઈ રહેતો. દિવસોના દિવસો ધીરજથી તેની રાહ જોતો. પરંતુ જેવી ચાંચિયાની ભાળ મળતી કે તરત જ તેના પીછા મરડના વેગથી લેતો હતો. વેંકોઆ હંમેશાં જાગૃત હતો, એટલે ઝડપાતો નહિ. એને સટકી જવાની અનેક યુક્તિઓ આવડતી. લાગ આવતાં એવી યુક્તિઓ અજમાવતો. પોતાની પાછળ કોઈ બળવાન શત્રુ ભારે ઉત્સાહથી પાછળ પડ્યો છે; રાત્રિ દિવસ તેના માટે સખ્ત ચોક્કી કરે છે એ વાત ચાંચિયો તરત સમજી ગયો. તે વધારે સચેત અને સાવચેત થયો. તેના ઉપદ્રવો પણ ઝોછા થયા.

ઠેક નાકરાબાદની હદની બહારના સાગરમાં એક મોટું વહાણ તોફાનમાં આવી પડ્યું હતું. તેના સઠ પરમાણુ ફાટી ગયાં હતાં. આલાત તૂટેલી પડી હતી. અંદર પુબ્કળ માલ ભર્યો હતો. ચાંચિયાની ચકોર આંખે તુરત સ્થિતિ પારખી લીધી. તે શકરાની પેઠે પોતાના શિકાર ઉપર કૂદી પડ્યો. નજદીક આવતાં ચાંચિયો વધારે સાવધ બન્યો. અને ધીમે ધીમે આસપાસ જોઈ આગળ વધવા લાગ્યો. પાસેની નાળમાં ધૂપાયેલા લાખાએ તેના ઉપર ધસારો કર્યો. વેંકોઆએ નિમિષ માત્રમાં શિકારને છોડી પૂઠે આવી. બન્ને વહાણો વચ્ચે ભારે હરીફાઈ થઈ. પ્રેમસવાઈની ઝડપ વધારે હતી. પૂઠેરો અનુકૂળ પવન બન્ને વહાણને ખૂબ ઝડપથી દોડાવતો હતો. બન્ને વહાણોએ પોતાના દરેક સદને ચડાવી દીધા. ચાંચિયો છટકવાને રસ્તા શોધવા માંડ્યો.

તેણે આસપાસની નાળોમાં જવા વિચાર કર્યો. પરંતુ તેની પાછળ પડેલો શત્રુ પણ એ નાળોની ગતિ જાણે છે, એ એને સહેજે પ્રતિત થયું. ત્યાં એને સહીસલામતી લાગી નહિ. બીજાં રાજ્યોની હદમાં શત્રુને પણ પ્રવેશની અગવડ આવશે નહિ તે પણ સારી રીતે સમજતું. એટલે ભાગી ધૂટવા સિવાય બીજો માર્ગ નહોતો. પરંતુ શત્રુનું વહાણ વેગમાં પોતાના કરતાં સહેજ વધારે છે તે પણ ચાંચિયો સમજી ગયો. છતાં તેણે પૂરતી ઝડપથી છટકવા પ્રયત્નો કર્યાં. આખો દિવસ આ રેસ ચાલી. “પ્રેમસવાઈ” બહુજ નજદીક આવી ગયું. હવે લડાઈ થવાનો પૂરો સંભવ જણાયો. ચાંચિયો બનતાં સુધી યુદ્ધમાં ઊતરતો નથી. પરંતુ માથે આવી પડ્યે તે પોતાના દાંતો દેખાડવા ચૂકતો નહિ.

રાત્રિ પડવા આવી. ચાંચિયે પોતાની દરેક બત્તી જુગાવી નાંખી. ઘેર અધારામાં કાંઈ દેખાતું નહિ, છતાં બન્ને વહાણના માલમે અનુભવી નાયકો હતા. એટલે સાગરના માર્ગોથી ખરાબર પરિચિત હતા. એમણે અધારામાં જ વહાણોની ઝડપ ચાલુ રાખી. સવારનો પહેો ફાટતાં લાખાને ચાંચિયાનું વહાણ “કાળ-ભૈરવ” જોવામાં આવ્યું નહિ. મતલબ કે સકંજમાંથી ચાંચિયો ભૂલયાપ આવી છટકી ગયેલ હતો.

[ચાલુ]

વિષ્ટિ

પુઠકર ચંદરવાકર

[ગતાંક ૫. ૩૮૯ થી ચાલુ]

રૂદ્રસેન : મગધપતિ !

રામચુપ્ત : સુરાષ્ટ્રપતિ ! મારે તો વિષ્ટિ માન્ય છે.

રૂદ્રસેન : તમને માન્ય હોય કે ન હોય, પણ મારે માન્ય નથી.

રામચુપ્ત : (વિદ્વળ-ઉદ્વિગ્ન હૃદયે) માન્ય નથી ? ત્યારે ?

રૂદ્રસેન : આવતીકાલે કતલ થશે. આ સર્વે મારા યુદ્ધકેદીઓ છે.

રામચુપ્ત : રૂદ્રસેન ! મહારાજ ! સુરાષ્ટ્રપતિ ! ચંદ્રચુપ્ત તમને સોંપું છું. તેનો વધ કરશો તો યુદ્ધત્રિય એક ઓછો થશે. સેનાપતિ સ્થાપશો તો યુધ્ધો જીતી સુરાષ્ટ્રનો ડંકો વગાડશે. ઉન્દાન મહાઅમાત્ય તમને આપું. તે સલાહકાર તરીકે રહેશે. હરિષેણુ આપનાં પ્રશસ્તિ-કાવ્યો લખશે. ને...

રૂદ્રસેન : મહાદેવી તમને સોંપું. બોલી નાખો !

રામચુપ્ત : એ સર્વે વિષપુત્રોની કતલ કરશો તો આપોઆપ શાંતિ થશે. હું તો કદી શસ્ત્રને અડકતો જ નથી.

રૂદ્રસેન : શાંતિ ? (ખડખડાટ હસે છે.) શાંતિની મૂર્તિ આ રહી.

(મહાદેવી તરફ આંગળી ચીંધે છે. મહાદેવીની આંખમાં વિભળાના ચમકારા, અહિપાસુરમર્દિનીડું તેજ દેખાય છે. ચંદ્રચુપ્ત પગ પછાડી પોતાના જ હાથ પર ખચકું ભરે છે.)

ઉન્દાન : પ્રભો ! આ આંખોને ચેતનવંતી ક્યાં રાખી ?

ચંદ્રચુપ્ત : ધતરાષ્ટ્ર ! મગધની મહાદેવી સામે આંગળી ચીંધનારનું મસ્તક શિર પર નથી રહેતું.

રૂદ્રસેન : અત્યારે તો રહ્યું. (માથે હાથ મૂકે છે.) કાલે સવારે જોષ્ઠશું કે કોણું મસ્તક શિર પર નથી.

રામચુપ્ત : (ચંદ્રચુપ્ત પ્રત્યે) પાછી તારી લવારી ચાલી. વૈશ્વરાજને તેડાવીને મૂંઝા રહેવા માટેનું ઔષધ જ તને આપવું પડશે, કેમકે વડીલનું ય તું હવે માનવા તૈયાર નથી. (રૂદ્રસેન પ્રત્યે) મહારાજ, તે તો હજી નવયૌવન જીવાન છે. તે વિષ્ટિની વાતોમાં શું સમજે ? તેણે કેટલીક વિષ્ટિઓ કરી હોય ! રાજનીતિમાં તે અજ્ઞાન હોય એ સ્વાભાવિક જ છે. તે તેમાં નિપૂણ નથી તે આપ જાણો છો છતાં ય તેની સાથે આપ શા માટે જીભાજોડી કરો છો ? બોલો, આપે કરેલ વિષ્ટિ મારે મંજૂર છે.

રૂદ્રસેન : હું કબૂલ નથી.

રામચુપ્ત : (ધીમેથી) શુભ કાર્યને સો વિધ્નો ! (રૂદ્રસેન પ્રત્યે) ત્યારે આપ શું ધનિજો છો ?

રૂદ્રસેન : એક જ વસ્તુ.

૪૨૦ .. સુવાસ : એપ્રિલ ૧૯૪૨

રામગુપ્ત : (મોં ઢાડીને) એક જ વસ્તુ ! કતલ ! રુધિરપાત ! ખડગનો ખડખડાટ !
એનો એ જ પાછો ખડગખડખડાટ.

રૂદ્રસેન : તેમાંનું કશું જ નહીં.

રામગુપ્ત : (હસીને) ત્યારે ખોલો-ને ! અથો જોઈએ છે ? દીનાર વધુ જોઈએ છે ? મગધની નર્તકીઓ જોઈએ છે ?

રૂદ્રસેન : (દાંત ખીંડીને.) નર્તકી !

રામગુપ્ત : સાગરિકા બીલ્લીરાણીનું નૃત્ય...

રૂદ્રસેન : ના. (મહાદેવી ઊભી છે તે બાજુના નયનકોણમાં કીકીઓ આવી થ'ભે છે.)

ચંદ્રગુપ્ત : (પગ પછાડીને) એ નયનોના કર્ણુ-અક્ષકાર બનાવી પહેરીશ.

રૂદ્રસેન : યમરાજના દરબારમાં ગયા પછીને !

રામગુપ્ત : મહારાજ મેં આપને એક વખત વિનાંતિ કરી કે તેનામાં કશું જ ડહાપણુ નથી.
તમારે મારી વાંત જ સાંભળવાની છે. ખોલો, મદનિકા, મધુરિકા...

રૂદ્રસેન : મહાદેવી.

રામગુપ્ત : મહાદેવી ?

(ઉદ્દાન સાચુ જોઈને તરત જ નજર ફેરવી લે છે. ચંદ્રગુપ્ત સામે નજર નાખવાની હિચ્ચત નથી ચાલતી.
મહાદેવી નવમમસ્તકે ઊભેલ છે.)

રૂદ્રસેન : મહાદેવીના મૂલમાં ઉજ્જયિની ને માલવા મગધપતિને ભેટ ધરું.

ચંદ્રગુપ્ત : (બરાડી ઊઠે છે) સુરાષ્ટ્રના કુનરેશ, મગધનો પત્થર પણુ તમારી એ માગણી નહીં સ્વીકારે.

રામગુપ્ત : જ્યાં માંડ ઠેકાણુ પડે છે ત્યાં આ બકરા જેમ બકી ઊઠે છે. (રૂદ્રસેન પ્રત્યે) મહારાજ !

રૂદ્રસેન : હવે કશું જ નહીં....

હરિષેષુ : શશાંકની કથા આપ જાણતા હશે, સુરાષ્ટ્રપતિ !

રામગુપ્ત : કવિને યુદ્ધમાં લાવવા ન જોઈએ. જે યુદ્ધમાં આવે તો વિષ્ટિ વખતે તેમને ત્યાં ન જ લાવવા જોઈએ.

ઉદ્દાન : સસુદ્રગુપ્તના આત્માને સ્વર્ગમાં શું શું થતું હશે ?

રામગુપ્ત : આ ધરડો હાથી ય બળાપો કરે છે.

રૂદ્રસેન : રામગુપ્ત, મારી શરત પ્રમાણે વિષ્ટિ કપૂલ હોય તો મહાદેવીને સન્ધ્યા પહેલાં મારી શિબિરે પહોંચતી કરશો, નહીં તો સવારમાં તમે કતલ થશો. અનુચરો (અનુચરો માથાં નમાવે છે.
રૂદ્રસેન જાય છે.)

રામગુપ્ત : (ધ્યાસ ઊંચેથી લે છે) માઈ તો વગર મોતે મોત આવ્યું છે. સૂકું બળવા મ'ડે પછી લીલાના શા દેન ! મહાદેવી. (મહાદેવી આગળ આવે છે.)

મહાદેવી : મહારાજ :

રામગુપ્ત : મહાદેવી, તમારા પાણીગ્રહણુ પછી કદીય હું સુખી નથી થયો, પણ આજે સુખી થઈશ.

મહાદેવી : સુખી થશો ?

રામગુપ્ત : તમારી પ્રત્યક્ષ સુરાષ્ટ્રપતિ ખોલી ગયા છે.

મહાદેવી : સંમત છો ?

રામગુપ્ત : અપ્રિય વસ્તુ કોઈક વખતે ખૂબ જ પ્રિય લાગે છે. મહાદેવી તમે કોને અત્યારે કેટલાં પ્રિય લાગતાં હશે તે તો તમે શોનાં અનુભવી શકો ? અરે, કટપી પણુ શોનાં શકો ? (હરિષેણુ, ઉન્દાન ને ચંદ્રગુપ્તનાં નયનોમાંથી શત શત ધારાએ અશ્રુ ચૂરે છે.)

રામગુપ્ત : અનુચર, મહારાજને કહી દો કે મગધપતિને શરતો કખૂલ છે. (અનુચર ભય છે. નતમત્તકે ચંદ્રગુપ્ત ને મહાદેવી શિબિરે તરફ ભય છે. ઉન્દાન ને હરિષેણુ કશું જ બોલ્યા વગર, આરસના પૂતળા જેમ કરી જ હલન-ચલનની ખાસ ક્રિયા વગર સૈનિકથી બેશબ્દને બેસી રહે છે. રામગુપ્ત લતિકાને બોલાવે છે.)

રામગુપ્ત : લતિકા ! પ્રિયે !

લતિકા : મહારાજ !

રામગુપ્ત : આટલો શ્રમ જીવનભરમાં કદી મેં નથી લીધો. હવે શ્રમ લેવાની તકને પાસે આવવા પણુ નહિ દઈ. ખૂબ જ પરિશ્રમ પડ્યો છે. (લતિકા આસવ-કટોરી લાઇ આવે છે.)

લતિકા : મહારાજ ! (કટોરી રામગુપ્તના હાથમાં આપે છે.)

રામગુપ્ત : આહ્લાદજનક છે ? (નાકથી આસવ સૂંઘે છે) યોગ્ય નથી. (તોય આસવકટોરીને મોં આગળ લાઇ ભય છે. કટોરી હોઠ આગળ થભે છે.) લતિકા ! લતિકા !

(લતિકા છેક રામગુપ્ત નજીક આવે છે.)

લતિકા : મહારાજ ! ચંદન, અગર.....

રામગુપ્ત : કુસુમપુરની ચંદ્રશાળા ને પૂર્ણિમા રમરણે આવે છે. પણુ સાગરિકા ક્યાં છે ? તે તો દૂર. મદનિકા ખૂબ જ દૂર દૂર છે. તું એકલી જ નજીક છે. છેક નજીક છે. આવ આ આસવ મને પ્રિય નથી. કેમકે એમાં એટલી મધુરતા નથી જેટલી તારાં ચૂંબનોમાં છે. (લતિકા નજીક આવે છે. રામગુપ્ત ઊભો થાય છે. પગ ધૂળતા હોય છે. આસવકટોરી આસવ પર ગોઠવે છે. ખંને ખાહુને પહોળા કરીને લતિકાને ખાહુમાં લઇને ચૂંબનો કરે છે. પાછો આસવ પર આવી બેસે છે. આસવકટોરી સાથે રમત કરતાં કરતાં તે આસવ ધટકટાવી ભય છે.) લતિકા ! હળુ તુષ્ટ નથી થયો. (લતિકા વધારે આસવ માટે આસવધટને કટોરીમાં રેડે છે. રામગુપ્ત લતિકા પાસે આવે છે. સ્કેજ નમીને ઊભેલી લતિકાના મોં પર નમીને, ચૂંબન માટે રામગુપ્ત ઘાંકો વળે છે. રામગુપ્ત ઓઠને લતિકાના ગાલની ધૂળજ નજીક નીચા નમી લાવે છે. ત્યારે જ એકાએક એકલી મહાદેવી રામગુપ્તના પગમાં આવી ફસાઈ પડે છે. રામગુપ્ત આજો-ચકિત બની ભય છે.)

મહાદેવી : ધાઓ, ચંદ્રગુપ્ત ગયા (ઉન્દાન ને હરિષેણુ ઊભા થઇને પાસે આવે છે.)

ઉન્દાન : દેવી !

મહાદેવી : મહારાજ ! શત્રુ કાપી નાખશે ! ચંદ્રગુપ્ત સ્ત્રીવેષે શત્રુની શિબિરે ગયા.

રામગુપ્ત : પાયલો, નામદં.

(ઉન્દાન ને હરિષેણુ સિંહ શી છલંગ મારી મહાપ્રાસાદના મૂર્તિને વળાટાવી પવનવેગે ઢોંડે છે. અનુચરો મૂઠ્ઠા જેમ આ સમજી બેઠા રહે છે.) + +

+ ભજવતી વખતે લેખકની લેખિત પરવાનગી માટે-૨૧, સરસ્વતી સોંસાયદી, સરખેજ રોડ, અમદાવાદ-૯૫૫૦૩.
+ નૃપતિઓ કે લોકનાયકો જ્યારે યુધ્ધ અને આત્મખલિદાનનો ધર્મ વીસરી ભય છે ત્યારે સ્વાર્થ અને કાયરતા કેવા રૂપમાં ફાલી નીકળે છે તે આ નાટિકામાં યથાયોગ્ય રૂપમાં વ્યક્ત થયેલ હોઈ તેને અહીં આન આપેલ છે. પણ તેના ઐતિહાસિક સ્વરૂપ પરત્વે મતભેદને કંઈક અવકાશ છે, તેમજ આ નાટિકાની ઐતિહાસિક ભૂમિકા અને તેનાં પરિણામ પણ બહુવાજેવાં છે. તે માટે આ અંકમાં જ પ્રગટ થયેલ 'ચંદ્રગુપ્ત અને મુવદેવી' નામે લેખ જુઓ.
તંત્રી,

લગ્નોત્સુક મિત્રને

‘વસંતાનુજ’

[ગતાંક પૃ. ૩૬૫ થી ચાલુ]

પણ હું જરા આડે ચીલે ચડી ગયો. કોઈ છોકરી તમારા સહેજ નિકટના પરિચયમાં આવે, મિત્રભાવે નિખાલસપણે મનની વાતો કરે એટલે તમે તેને તમારી પત્ની તરીકે કેમ મનથી માની લો છો? કદાચ તે તમને લલચાવે, તોપણ એવી એકાંતનો લાભ લઈ લલચાવનાર છોકરીને વળી પત્ની તરીકે સ્વીકારવાનું કેમ મન થાય છે? ધારો કે આવી કોઈ છોકરી તમને વચન પણ આપી એસે. તેમ છતાં એટલું તો વિચારવું જોઈએ ને, કે હજી છોકરીઓ પૂરી સ્વતંત્ર નથી થઈ. તેની આસપાસ ભાઈ, બહેન, માતા, પિતા, મામા, માસી, ફોઈ, કાકા વગેરે સગાં સંબંધીઓનું બંધન છે. આવાં બંધનમાંથી છૂટવું તમારે માટે જેટલું સહેલું તમે માનતા હો તેટલું સહેલું હજી એક છોકરી માટે નથી બન્યું. છોકરીઓ ગમે તેટલી આગળ વધી હોય પરંતુ અપવાદ સિવાય આવી બાબતમાં તો તેઓ જ્યાં હતી ત્યાંની ત્યાંજ રહી છે.

વળી તમે જે છોકરીને વિષે લખો છો તેને હું નથી ઓળખતો પણ તમારા લખવા ઉપરથી એટલું તો જણાય છે કે તે તેની માના આધારે અને મા તેના ભાઈના એટલે છોકરીના મામાના આધારે જીવે છે. આમ એક ખીજા ઉપર આધાર રાખી જીવનારાં સ્વતંત્ર બની શકતાં નથી. કારણ કે જેના આધારે તેઓ જીવે છે તે આધારરૂપ સંબંધી ગમે તેટલો સુધરેલો હોય તોપણ પોતાને આધારે જીવાડનાર માણસ હંમેશાં મતાગ્રહી બની જાય છે અને મતાગ્રહી માણસ કોઈ દિવસ પોતાને પનારે પડેલાને સ્વાતંત્ર્ય આપી શકતો નથી. એવા માણસ પાસેથી સ્વાતંત્ર્યની અક્ષિસ મળતી નથી, એ તો પોતાની મેજે જ લઈ લેવાનું હોય છે.

જેણે તમને લલચાવ્યા તેણે ખીજાને નહિ લલચાવ્યા હોય તેની તમને ખાત્રી છે? અને ધારો કે તમને ખબર પડી કે તમારી જેમ એ છોકરીએ ખીજા બે-ચારને એકાંતમાં લલચાવ્યા છે અને વચન પણ આપ્યાં છે તો પછી તમારા પુરુષ-હૃદયમાં તેના વિષે શા શા વિચારો આવશે?

આજે કદાચ તમે આવી બાબતો વિષે બેપરવા હશો. તેમજ એમ પણ લાગતું હશે કે કોઈને તરસ લાગે ને તમે જે ગોળે પાણી પીધું તે ગોળે ખીજા પાણી પીએ તો તેમાં શું થઈ ગયું? પરંતુ આવા વિચાર તમે પરણ્યા નથી ત્યાંસુધી જ આવે છે, પરણ્યા પછી તો તમારી સ્ત્રી તમારા કોઈ મિત્ર તરફ હસીને વાત કરે કે વિનોદ કરે તો તમારું પુરુષ-હૃદય એકદમ ઊંચળી ઊંઠે છે અને કદાચ તે વખતે એ વાત ગળી જઈ પાછળથી લાગ જોઈ પત્નીનું હૃદય શબ્દબાણથી એવું તો વીંધી નાખે છે કે તે વખતે પત્નીનાં ગમે તેવાં કામબાણ પણ નકામાં નીવડે છે. કામબાણ નકામાં નીવડે જ ને! કારણ કે તમે તો એ સ્ત્રીના માલિક છો, પછી તમારે કામબાણની શી જરૂર! તમારી મરજી એ જ કાયદો અને તમારી મરજીને તાબે થવું એ તમારી સ્ત્રીની ફરજ. પછી ભલેને તમે બહારની દુનિયામાં સુધરેલા-સમાજવાદી-સામ્યવાદી અગર એથી કોઈ વધુ ઉદામવાદી વિચારવાળા (આચારવાળા નહિ) ગણાતા હો.

તમે લખો છો કે તમને એન પડતું નથી, તમારી વાત કોઈ સાંભળતું નથી, તમને કોઈ આશ્વાસન આપતું નથી. તમારી ફરિયાદ પણ બારે જખરી હો! તમને જે વસ્તુ ગમે છે તે તરફ

ને લાઇ જાય એ જ તમને ગમે. એ જ તમને સમજી શકે અને એમાં જ તમને આસ્વાસન મળે એમ તમે માનો છો. પરંતુ ખરી વાત એમ છે કે તમારા મનમાં જે ખોટી ગૂંચ દાખલ થઇ ગઇ છે એ ઉકેલવામાં મદદરૂપ થાય એ જ તમારો સાચો મિત્ર અને સલાહકાર છે. પણ આજે તમને એ નહિ સમજાય, કારણ કે તમે ચોકકસ પ્રકારના માનસિક ત્રિદોષથી પીડાઓ છો, એટલે સાચી વસ્તુ સમજવી અશક્ય છે.

હું તમને એક વાત પૂછું ? પરણવાની આ ઘેલછા-અમુક જ છોકરીને પરણવાની ઘેલછા-તમારું મન નવરૂં પડે છે ત્યારે જ કેમ ઉઠાળે ચડે છે ? મન ખીન્ન વિચારે રોકાયેલું હોય છે અને તમે કહો છો તેમ સીગારેટ પીઓ છો ત્યારે કેમ એ ઉઠાળો ખેસી જાય છે ?

તમે આ આ બધી વાતો લખીને તમારી મૂખ્યાંતનું કેવું પ્રદર્શન કરો છો એ ખતાવું ? ધારો કે તમને કોઇ છોકરીએ જ નહિ પણ છોકરીના પિતાએ પણ હા પાડી દીધી અને તમે પણ ભાવિનાં સ્વપ્નાં જોવા લાગ્યા; તેવામાં તમને કોઈ એમ કહે કે તમને અભ્યાસ માટે અમેરિકા જવા સારુ સારી એવી શિષ્યવૃત્તિ મળે તેમ છે અને તુરત જાપડવાનું છે, તો તમારા મનની કેવી સ્થિતિ થઇ જાય ? તમે એમજ માનવાના કે ત્રણ વર્ષે અમેરિકાથી આવ્યા પછી પરણી લેવાશે. એટલે તમને વચન આપનાર છોકરીને અને તેના પિતાને તેટલો વખત રાહ જોવાનું કહેશો. તમારા મનમાં સાથે સાથે એવા વિચાર પણ આવશે કે અમેરિકાથી આવ્યા પછી અનેક શ્રીમંત પિતાઓ પોતાની પુત્રી અને મોટરો-બંગલાઓ સાથે તમારે પગે પડતા આવશે; માટે કોઇ રીતે અત્યારે આ માથે પડતી આવતી છોકરીને દૂર કરાય તો સારું. આમ અમેરિકા જવાની 'ઓફર' આવ્યા પહેલાં હૃદયની આપ-લે જેને તમે કરી અને જે પિતાએ પોતાની પુત્રી પણ તમને 'ઓફર' કરી તેને તમે ક્યાંય ભૂલી જશો અને અમેરિકાથી આવ્યા પછી કેને પરણવામાં આર્થિક લાભ છે તેના વિચાર કરતા થઇ જશો. આ મનોદશાને સ્વાર્થી કહેવી કે વિકૃત ?

હું તમને ખીલ એક વાત પૂછું ? તમે...ની સાથે ખેસી વાતો કરવા લાગ્યા ત્યારે તેની અડોઅડ ખેસવાના પહેલો વિચાર તમને આવ્યો કે તેને ? અને ધારો કે નિર્દોષ ભાવે જ સ્પર્શ થઇ ગયો તો પછી એ સ્પર્શ વારંવારે અનુભવવાનું કેમ મન થયું ? દરેક વખતે એ સ્પર્શની પાછળ નિર્દોષ ભાવ જ હતો એમ તમે ખાત્રીથી કહી શકો તેમ છે ? ખરી વાત તો એમ છે કે તેના સ્પર્શ તમને ગલગલિયાં થવા લાગ્યાં. મનમાં વારંવાર સ્પર્શ થાય તેવી ઇચ્છા થવા લાગી. પરંતુ તેને શી ખબર કે તમારા મનમાં શા ભાવ ભર્યા છે ? અને પછી તો પરિચય વધ્યો, મનની વાતો તમારી પાસે ઠલવાવા લાગી, તમારામાં વિશ્વાસ ખેડો અને તમે કાંઇક પ્રકાશ આપશો એમ તેને લાગ્યું હશે. તમે થોડાઘણા યુષ્ઠિના ચમકારાથી તેને આંજી દીધી હશે એટલે બિચારીએ ભોળાભાવે તમારી પાસે લગ્નની વાત કરી નાખી અને તમને ગાંડા કરી મૂક્યા ! સારું થયું કે તેના મામાએ ના પાડી.

જે તેમણે હા પાડી હોત તો બિચારી ભલી ભોળી છોકરી ન્યારે જાણત કે તમને પરણવામાં તેણે ભૂલ કરી છે ત્યારે તેને પરતાવો થાત અને કોર્ટમાં જઇ છૂટાછેડા લેવા પડત. હા, જે સાચેજ તમારા વચ્ચે પ્રેમ-સંબંધ બંધાયો હોત તો પછી એવા મતાગ્રહી મામાને આધાર ક્યારનોયે છોડીને તમે બંનેએ લગ્ન કરી નાખ્યાં હોત.

લલા લાઇ, તમને કોઇએક છોકરીએ નિરાશ કર્યા તેમાં તમને એટલો બધો તે શો આધાત લાગી ગયો કે સીગારેટથી તમારાં ફેફસાં બળી જાય, તમને ક્ષય લાગુ પડે અને ત્રણ વર્ષે તમારા જીવનનો અંત આવે એવું તમે ઇચ્છો છો ?

લાઇ, તારા જેવા તો શું પણ તારાથી એક વેંત ચઢે તેવા અનેક યુવાન મિત્રોના પરિચયમાં છેલ્લાં વીસ વર્ષમાં હું આવી ગયો છું. એટલે તું જે આજે જીવનનો અંત આણવાની વાત કરે છે તે વાત ઝાકળનાં બિંદુની પેઠે ક્ષણજીવી બનશે અને તું કોઇ બીજું મનગમતું પાત્ર મળતાં તેને તદ્દન ભૂલી જઇશ એમ મને ચોક્કસ લાગે છે.

પત્નીનું અવસાન થતાં વિધુર અનેલો પતિ, વૈરાગ્યલાવના ઊભરાઇ આવતાં ફરી ન પરણવાનું બહેર કરી દે અને સમપણની વાત અંધ પડતી ભુએ, એટલે પોતાનો વૈરાગ્ય પણ ઓછો થવા લાગે અને પછી તો બહુ મોડું થશે તો રહી જવાશે એ બીકે જે મળ્યું તે પાત્ર સાથે સંબંધ આંધી, લાલ કંકુનો કપાળ ઢંકાય તેવડો ચાંદલો કરી, મલકાતો રહે છે, તેમ આગલું લગ્નજીવન પણ પૂર્વ જન્મવત સ્મરણાવશેષ બની જાય છે. એક વાર વિધુર થયા પછી આજન્મ અપરીણિત રહેવાનો સંકલ્પ કરનારા એ સંકલ્પ કર્યાનું જમીન ઉપર પડેલું પાણી સૂકાયા પહેલાં તો ચોરીમાં મંગળદેરા ફરતા હોય છે. તમારી માફક પ્રેમમાં નિરાશ થઇ ચંદ્રલોકમાં આલતા યુવાનો, કોઇ એકાદ પાત્ર આ પૃથ્વી લોકને વિષે નજરે પડતાં તે પાત્રનો ઉદ્ધાર કરતા હોય તેમ એકદમ ચંદ્રલોકને ભૂલી જઇ પૃથ્વી ઉપર પગ માંડી તુરત એ પાત્ર સાથે જીવન જોડી દે છે.

મને એમ લાગતું હતું કે આ છ મહિના દરમ્યાન તમે પણ આવું કાંઇક કરી નાખશો અને કોઇકના 'ઉદ્ધારક' બની બેસશો, પરંતુ તેમ નથી થયું. તેનું કારણ કદાચ એમ જ હશે કે કોઇ તમારે હાથે પોતાનો ઉદ્ધાર કરાવવા ઉમેદવારી કરતું તમારી હડફેટ નહિ ચડ્યું હોય !

તમે કહો છો કે તમને કોઇ આશા, અભિલાષા કે મહત્ત્વાકાંક્ષા નથી. તમને કોઇ અચાલે એમ પણ તમે નથી ઇચ્છતા; પરંતુ એ તો તમારું ગાંડપણ છે. માનસિક ત્રિદોષનું એ લક્ષણ છે. ખરી વાત તો એ છે કે તમે ઇચ્છો છો કે તમને કોઇ અચાલે; પરંતુ તમારી અત્યારની અવસ્થામાં જેમ તમને કોઇ ન અચાલે તેમ તમે ઇચ્છો છો. તેમ હું પણ ઇચ્છું છું કે તમને કોઇ ન અચાલે. તમે તમારી મેળે જ અને તમારા જ પ્રયત્નથી બચો. તમારા જેવા જીવાને વળી બીજાના આધારની શી જરૂર ?

તમારા મનમાં એમ છે કે તમે હવે ઉંમરલાયક થયા છો, તમારા જેવડા તમારી આસપાસના તમારા મિત્રો તથા સહાધ્યાયીઓમાંના ધણાખરા પરણી બેઠા છે અને સગ્નેડે એલીસપ્તીક કે લવચૌવ ઉપર ફરવા આવે છે. તમને પણ તેમની માફક ફરવાનું—દુનિયાને બતાવવાનું—મન થાય છે, એટલા માટે એક છોકરીની સાથે લગ્ન કરવાનું મનથી નક્કી કરી લીધું. પરંતુ તેમાં નિરાશ થયા અને લોકોએ તે બણ્યું એટલે સમાજને મોઢું બતાવતાં તમે ડરો છો. એ ડર કાઢી નાખવામાં—જલદી કાઢી નાખવામાં—કોઇ મદદરૂપ થાય એવા મુરખી મિત્રને તમે શોધો છો. જેથી ફરીથી તમારા મિત્રો વચ્ચે અને જે સમાજ વચ્ચે તમે રહો છો તે સમાજ વચ્ચે ઉગળે મોઢે, તેમની માફક હરીફરી શકો એટલું જ નહિ પણ તમે ઉમરલાયક થવાને કારણે તમારામાં જગેલી ભૂખ પણ મટાડી શકો !

તમે લખો છો, 'તમારે સૌને ગાય પાસેથી દૂધ લેવું છે, પણ ગાયને વખતસર પાણી નેહશો, તેનો તમે વિચાર કરતા નથી.' શી તમારી વિચાર-સરણી ! જાણે કે તમે દુનિયામાં જન્મ્યા તે તમારાં માઆપ અને સંબંધીઓ ઉપર ઉપકાર કર્યો ખરું ને ! માઆપની ફરજ એટલી કે તમને ઉછેરીને મોટા કરે. આર્થિક સ્થિતિના પ્રમાણમાં લણાવે, પણ તમે માનના હો કે તમને પરણાવવા એ પણ તેમની ફરજ છે તો એમાં તમે ભીંત ભૂલો છો. તમારા જેવા નવા જમાનાના શહેરી વાતાવરણમાં રહેનાર આવું કેમ વિચારી જ શકે ? તમારામાં શારીરિક નહિ પણ

માનસિક તાકાત હોય તો તમારી મેજે ભણો, કમાઓ, પરણો; આ બધાં કામમાં આવતી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરો. હારેલા માણસની પેઠે બીજાને શા માટે દોષ આપો છો? જીવાનની વિચારસરણી આવી ન હોય.

તમને 'જીવન પરત્વેની બાબતોમાં લગ્નજીવનની જરૂરિયાતની બાબત સમાધાન જતી શા માટે લાગે છે? શું દુનિયામાં લગ્ન વગર-જાતીય ભૂખ સંતોષ્યા વગર નથી જીવી શકાતું? જાતીય ભૂખ ન હોય, પણ જાતીય આવેગ હોય; જાતીય આવેગ એટલે કામ-વિકાર નહિ, જાતીય આવેગનું વિકૃત કરેલું સ્વરૂપ એટલે તમારી બ્યારની જાતીય ભૂખ-કામવિકાર અને તેને સંતોષવા વિજાતીય વ્યક્તિનો ઉપભોગ.

જાતીય આવેગ દરેકે દરેક વ્યક્તિમાં હોય છે. એ આવેગને લીધે દુનિયામાં મહાન કામો થયાં છે. જાતીય આવેગનું ઉત્તરિકરણ-ઉર્ધ્વીકરણ થતાં માણસ પોતાના આદર્શને પહોંચવા અનેક આંધળિયાં કરે છે, અનેક જોખમો ખેડે છે, પોતાની ભાવનાસૃષ્ટિની સિદ્ધિ માટે તેને કોઈ કામ અધરૂં કે હલકું નથી લાગતું. આવો માણસ તમને લાગી છે તેવી ભૂખ સંતોષવા ફાંફાં નથી મારતો; પરંતુ દુનિયામાં મહાન કામો કરી જવા પાછળ પોતાની શક્તિ વાપરે છે.

'આદર્શનું અથાણું', 'સેવાનું શાક' અને 'ભાવનાનાં ભજિયાં' વળી બનતાં હશે એમ તમે લખો છો; પણ ભાષ, એ અથાણું, શાક અને ભજિયાં જેમણે ચાખ્યાં છે અને હાલ ચાખી રહ્યા છે તેમને પૂછો કે સ્વાદ કેવો મધુર છે. એ સ્વાદ કાંઈ મોઢાની અંદર જીભ અને આસપાસની સ્વાદઅંચિઓથી નથી લેવાતો, એ સ્વાદ માણુનાર અંચિઓનું સ્થાન શરીરના એથીયે ઉપલા ભાગમાં-ખોપરીની અંદર છે. મગજની અંદરની એ સ્વાદઅંચિઓ મારફત જેમણે સ્વાદ ચાખ્યા છે તેમણે મોઢાની અંદરની સ્વાદઅંચિઓના સ્વાદની કદી પરવા નથી કરી. આદર્શની સિદ્ધિ એ જ તેમની તમજા છે. એ માટે તેમણે પોતાની પત્નીને તજી છે, જેલ અને ફાંસીને હસ્તે મોઢે સ્વીકારેલ છે.

જાતીય આવેગનું ઉર્ધ્વીકરણ જ મનુષ્યને બીજાં પ્રાણીઓથી જુદી પાડતી વિશિષ્ટતા છે. બાકી તો મનુષ્યો સહિત દરેક પ્રાણીઓ મોઢેથી સ્વાદ લે છે, શરીરમાં ઊઠતા આવેગોને સંતોષે છે, પણ તો પછી માણસ અને પશુમાં ફેર શું? તમે કહેશો કે મનુષ્ય લગ્ન કરી જાતીય ઉપભોગનું સાધન મેળવે છે. પશુઓમાં લગ્નજીવન જેવું કાંઈ હોતું નથી. પરંતુ ધારો કે કોઈ પ્રાણીવિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જ્યારે એમ કહે કે ચોકકસ પ્રાણીઓ-મનુષ્ય સિવાયના-પણ પરણે છે તો તમે શું જવાબ આપશો?

તમને આ બધું કદાચ બહુ આકરૂં લાગશે. કડવી દવા જેવું લાગશે. તમને એકાદ ગૂમકું થયું હોય અને દાકતરને લાગે કે તેના ઉપર નસ્તર મૂકવું પડશે. અને તમે કહો કે મદ્યપટાથી સારું કરી આપો તે કેમ ચાલે? તમને તાવ ન આવે માટે કડવી દવા આપવાની જરૂર હોય છતાં તમે દાકતર પાસે ગળી દવા માગો એ શા કામનું? જેમ શારીરિક રોગનું તેમ માનસિક રોગનું. માનસિક રોગીઓ ઉપર પણ કોઈવાર આકરાં ઓપરેશનની જરૂર રહે છે. એક નવીન કેળવણીકાર કહેતા હતા કે વિદ્યાર્થીને શારીરિક સજ્જ ન કરવી તેમ છતાં આ સિધ્ધાંત સદાને માટે આચરણીય ન પણ હોઈ શકે. કોઈ વિદ્યાર્થી એવો પણ હોય કે જેના ઉપર ઓપરેશનની જરૂર પડે પરંતુ તે માટે કુશળ કેળવણીકાર નોઈએ. જેવા તેવા શિક્ષકથી નસ્તર ન મૂકી શકાય.

તમને આ પત્રમાં મેં જે કાંઈ લખ્યું તે કદાચ ગૂમડાં ઉપર નસ્તરે સમું લાગ્યું હશે, પરંતુ તેવું કાંઈ નથી. એ માટે તો કોઈ કુશળ માનસ-વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી જોઈએ. હું તેવો હોવાનો દાવો કરવાની લાયકાત ધરાવતો નથી. પરંતુ મને જે કંઈ તમારા તરફના પ્રેમ અને સહભાવને લીધે અને તમારું હિત થાય એ દષ્ટિએ યોગ્ય લાગ્યું તે મેં લખ્યું છે.

આ પત્ર પૂરો કરતાં તમને મારી સલાહ એટલી જ છે કે તમારા મનમાંથી પરણવાની, કામવિકાર સંતોષવાની અને એવી બધી વાતો દૂર-ફેંકી દો. એ બધી વાતો નકામી છે કે ગંદી છે એમ હું નથી કહેતો, પરંતુ અત્યારે એમાં તમારું હિત નથી એમ હું જરૂર કહું છું. અત્યારે તમારું હિત દુનિયામાં સ્વાશ્રયી જીવન જીવવાની લાયકાત મેળવવામાં છે. તમે સ્વાશ્રયી બનો, તમને તમારા ધંધામાં પડ્યા પછી જીવનસાથીની જરૂર જણાય ત્યારે યોગ્ય પાત્ર શોધીને પરણી લેજો. હમણાં તમે ભગતા જીવાન છે. અત્યારમાં પરણી બેસશો તો બે પાંચ વર્ષે તમારા ઉપર જવાબદારીઓનો બોળે વધતાં તમે તેની નીચે ચગદાઇ જશો.

આજસુધી તમે કોઇ સારાં અને માઠાં જાતીય વિજ્ઞાનને નામે બહાર પડેલાં પુસ્તક વાંચ્યાં હશે અને તેથી તમે ગલગલિયાં અનુભવ્યાં હશે. કદાચ મેળવેલા નવા જ્ઞાનનો અનુભવ કરી લેવાનું પણ મન થતું હશે અને તેમ થાય એ તમારા જેવા જીવાનો માટે કાંઈ અસ્વાભાવિક નથી. પરંતુ ભાઈ, જરા ભવિષ્યનો વિચાર કરો. આજસુધી થાળીમાં રોટલી, દાળ-ભાત, શાક, ઘી અને ગોળ આવી પડ્યાં તેમ કાયમ આવીને નથી પડવાનાં. આજસુધી તે માટે બીજાનો પરસેવો પાડતા હવે તમારે તે માટે પરસેવો પાડવો પડશે. પરસેવો પાડવા છતાં ઘણાને પેટપૂરતું ખાવા નથી મળતું, તેમ છતાં તમારે તેટલી તૈયારી તો કરવી જોઈએ ને? રોજ સવાર પડે ને પેટ ભાડું માગે છે, મંકાન માલિક મહિનો પૂરો થયે ભાડું માગે છે પણ પેટ આખો મહિનો તો શું પણ એક દિવસ પણ તેને ભાડું ન ચૂકવ્યું તો તમને કેવા બેચેન કરી મૂકે છે !

આમને આમ હું લખ્યે જઈશ તો અંત નહિ આવે. કાંઈ કડવું લખાઈ ગયું હોય તો મારા પ્રત્યે છે તેથી વધુ ઉદાર બનજો.

એજ તારું સદાય કલ્યાણ ઇચ્છતો,ના વં. મા.

—:—x—:—

લગની

મહેન્દ્રકુમાર મો. દેસાઈ

[ખાલમ આયેં એ દાળ]

લગની લાગી ચરણશરણની.

ચરણશરણની,

જનન-મરણની

તન મન ધન સ્વાર્પણની.....લગનીં

પરમ પુનિત પદ રજ અભિલાષી

ચાતક શી થઈ અનુગ્રહ પ્યાસી,

વિષમ વિશ્વ શું ઉર ઉદાસી

ભીતિ નહિ ભવશરણની.....લગનીં

દીવાદાંડી

જેહાંગીર માણેકજી દેશાઈ

[મૂલભૂષા ૭૬]

તુજ મહીં હે હરિ ! આશ અમની ભરી,
વિનવિચે કરગરી, હાથ જાલો ;
તારનારા તમે-મારનારા તમે,
ધરણીધર નામ નિજનું ઉભળો.
જ્યાં જુઓ વિશ્વમાં દશ બધી દિશમાં
આતમની ચીસના આત્મનાદે
જંગના રંગમાં, રૂધિરની ગંગમાં
જનગણો ન્હાય છે વિખવાદે.
સત્ય ને શાંતિની ગત્ય ખૂરી ખહુ-
દુષ્ટના દાવ સઘળે જ કાવે ;
દંભનું જ્વેર છે, દર્પનો દોર છે,
કળજી શેર છે અત્ર હાવે.
ધર્મના મર્મ ને કર્મની શર્મ ગઇ,
ન્યાય તો ક્યાંય અદૃશ્ય થાયે ;
લોહયુગ છે જગે, મનમગજ ધગધગે,
વિકલતા રગરગે પેસી જાયે.
'ઓ હવે શું થશે ? કાલ કેવી જશે ?'
હે પ્રભુ ! હે પ્રભુ ! મોત આપો !'
હાય અકસોસ ઉદ્ધોષનું જ્વેશ ખહુ,
સકળ જગમાં સુણો એ વિલાપો.
તાપ સંતાપનાં અભ્ર ધનધોર છે,
વિજ દુષ્કાળની આંખ અંખે:
ભીષણ સંગ્રામની નોખતો ગડગડે,
આંધી સામ્રાજ્ય નિજનું જ દાખે !
ગાઠ અંધારમાં એક દીવો બળે,
એ ઉપર આશહમ જગત મારે :
દીપક અજાળ જળે તિમિરને ડારતો,
'તે જ તું ! તે જ તું !' સહુ વિચારે.
આધિ ને વ્યાધિનાં વાદળાં વામતાં
રે પ્રભુ ! અવનીએ શાંતિ સ્થાપો !
આશમીટ તુજ પરે સૌ જનો માંડતા,
દાસના દાસનાં પાપ કાપો.

વલ્લભના ગરબા

મૂળાણભાઈ પી. શાહ

[ગતાંક પૃ. ૩૯૮ થી ચાલુ]

એક હાથમાં જગદંબાની ચૂંદડી વીંટાળેલું ત્રિશુળ લઈ કંઠમાંની નાનકડી ઢોલકને ખીજે હાથે બળવતો બાંધી દડીનો ગૌર મુખાકૃતિવાળો વૃદ્ધાવસ્થાને કિનારે જઈ પહોંચેલો છતાં એના ગળાની મીઠાશયી જનતાને કામણુ કરતો એ કવિ આવી આવી પોતાની રચનાઓ લલકારતો હશે ત્યારે વાતાવરણમાં કેવો રંગ રેલાતો હશે :

‘ રંગે બહુ રાજતી રે લોલ ,
છબી મધ્ય જાજતી રે લોલ ;
ગોખે ચઢી ગાજતી રે લોલ .
સમે એક શક્તિઓ રે લોલ ,
ન્યોતે જગમતીઓ રે લોલ ;

... ..
ભલી ભરત ખંડમાં રે લોલ ,
પ્રતાપે પ્રચંડમાં રે લોલ ,
દૈત્ય ભડે ઢંડમાં રે લોલ .

એમ ‘ લોલનો ગરવો ગરબો ’ ગાતો એ શક્તિનો અનન્ય ઉપાસક જાણે દશે દેવીઓને સ્વયં જોષ કૃતાર્થતા ન અનુભવતો હોય !

કવિ વલ્લભના સમયમાં સં. ૧૭૮૭ની સાલમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો હતો. એ દુકાળનું હૃદયદ્રાવક વર્ણન એક ચિત્રકારની આસાનીથી એ લોકકવિ પોતાના અંતરમાં કરાવ્યાના સંભારભરી ‘ કલિકાલના ગરબા ’માં આલેખે છે :

‘ કલિજીગ આન્યો કોપતો, હો બહુચરી ! કરવાને સંહાર ;
લાજ મર્યાદા લોપતો, હો બહુચરી ! ભ્રષ્ટ કરવા આચાર .
દુર્મતી દીધી દેશને, હો બહુચરી ! સુમતિ કરાવી તાજ ,
વિપરિત ધારી વેળને, હો બહુચરી ! કલિ કરે છે રાજ .
ધર્મ ગયો ધરણી ધસી, હો બહુચરી ! પુણ્ય ગયું પાતાળ ;
પાપ રહ્યું સઘળે વસી, હો બહુચરી ! નર નારી વૃધ્ધ બાળ .
શત્રુ સગાં સંસારમાં, હો બહુચરી ! વધ્યું વ્હાલામાં વેર ;
અવલોકો આ વારમાં, હો બહુચરી ! કલિ કરાવે કેર .
લક્ષણુ લધુતાનાં વધ્યાં, હો બહુચરી ! તુચ્છ તરફળ શાય ;
નદીએ નીર બધે ઘટયાં, હો બહુચરી ! આયુષ્ય અલ્પ ઉપાય .

જાણે પાખંડી જગતને કવિએ કેમ બરોબર ન એાળખી લીધું હોય એમ વર્તમાન યુગમાં આપણને સત્ય લાગતી વાતો ઉપરથી તો જાણે એમ જ લાગે કે કોઈ મહાન ભવિષ્યવેત્તાએ આપણા આજના યુગને પોતાની દીર્ઘદૃષ્ટિએ દેખી લીધો છે .

‘ આખી ચાપણુ એાળવે, હો બહુચરી ! જુઠા ખાયે સમ ;
બરમે બૃહ્યે ભોળવે, હો બહુચરી ! કુંડા કરે સૌ કર્મ .
જે હાકેમ રક્ષા કરે, હો બહુચરી ! ગયા તે હાકેમ હાક ;
અવળું આ જીગ આચરે, હો બહુચરી ! ખેતર ખાયે વાક .’

આ બધું દુઃખ જોઈ કવિનું ભક્ત હૃદય કંપી ઊઠે છે. એના હૈયામાં જ્વાલામુખી ધબકે છે. જગતનાં આ દર્દી એનાર્થી નથી જોવાતાં. બહુચરીમાને એ અંતરથી પ્રાર્થના કરે છે:

‘કોઈક સાધુને સતે, હો બહુચરી ! રાંખલપુરથી ભગ;
છેક બળે છે તું છતે, હો બહુચરી ! હોલવ બળતી આગ,

... ..

આઈ ! અમી છાંટો નાખિયે, હો બહુચરી ! સમરયા પૂરો કામ,
ભગવતિ ! ભવમાં ભાખિયે, હો બહુચરી ! છોરૂ દોર ને ગ્રામ,
નેહવે યજ્ઞ નાશયણી ! હો બહુચરી ! દેશમાં દો નવ નિહ;
દેવી સદા સુખદાયણી ! હો બહુચરી ! પરમેશ્વરી પ્રસિદ્ધ.’

આ ઉપરાંત એના કેટલાક અતિ પ્રચલિત ગરબોઓ નવરાત્રમાં સ્થળે સ્થળે ગવાતા સંભળાય છે :

‘પરથમ ગણપતિને લાગું પાય : બાળી બહુચરી રે !’

‘ગરબે એલોને મતવાલી !’

‘બહુચર મા એલે રંગમાં રે !’

‘પાટણવાડું માનું પ્રગણું રે મા !’

‘દેવી અન્નપૂર્ણા !’

‘રંગે રમે રે રંગે રમે, આજ નવદુર્ગાં રંગે રમે’

એ બધામાં શક્તિ-ભક્તિની એના હૈયામાં ભરેલી તીવ્ર ભાવનાનાં આપણે પ્રતિબિંબ જોઈ શકીએ છીએ.

રાધા અને કૃષ્ણ કુંજમાં મળવાનો સંકેત કરે છે. સાહેલીઓના સાથમાંથી એમની દષ્ટિને થાપ આપી જવું કે કેમ એ વિચારી આખરે એ ચુકિત શોધે છે :

‘વળતી લલિતા કહે રાધા કે એ વાત સોહામણી રે લોલ;

દિવસે રમીએ આપણુ બધાં કે આંખ મીચામણી રે લોલ.

કવિ વલ્લભનો કળ્પેડાનો ગરબો અતિ પ્રસિદ્ધ હોઈ સમાજનું એણે એ દ્વારા સુંદર ચિત્ર દોર્યું છે:

‘ગોરમા ! ઘરડો કે ભરથાર કે આપો મુજને રે લોલ;

ગોરમા ! ધિકક કીધો અવતાર કે શું કહું તજને રે લોલ.

ગોરમા ! હું તો નાનું બાળ કે એ મોટો છુદિયો રે લોલ;

ગોરમા ! દીઠેથી પડે કાળ કે ચુરખ મુદિયો રે લોલ.’

અને અંતે પોતાના અંતરની વરાળ કાઢતાં વૃદ્ધ ભરથારને પનારે પડેલી બાળા—જેની આશાની વેલી ઉચ્છેદ્ય ગઈ છે તે—ગોરમાને દર્દીભયો હૈયે કરે છે:

‘ગોરમા ! સહુને મન દિવાળી કે મારે મન હુતાશની રે લોલ.

ગોરમા ! મારા કર્મના ભોગ કે હું તો બિરાશણી રે લોલ.

પોતાના અનેક ગરબોઓ દ્વારા એ ગરબા—સાહિત્યના સમ્રાટે ગુજરાતી જનતાને અજબ મોહિની લગાડી છે. અને આ લેખ પૂરો કરતાં પહેલાં મારે ફરી પણ એટલું જ કહેવાનું છે કે શક્તિ-સાહિત્યના આ મહાસર્જકની કૃતિઓને એક સ્થળે એકત્રિત કરી સારી રીતે પ્રસિદ્ધ કરવાનું ત્વરિત હાથ ઉપર કોઈ લે તો ગુજરાતનો તૈયાર થતો જીવાન વર્ગ—યુવાનો અને યુવતીઓ—આ મહાકવિની પ્રસાદીનો સારો લાભ ઉઠાવી શકશે. અને એ દ્વારા સાહિત્યસૃષ્ટિમાં પણ એક મહાકવિની કૃતિઓને સરસ રીતે પીરસવાનું પુણ્ય એ સંપાદકને ફાળે નોંધાશે.

ચન્દ્રગુપ્ત-ધ્રુવદેવી

ચીમનલાલ સંઘવી

ગૂર્જર-જ્યોતિર્ધર શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યના શિષ્ય રામચન્દ્ર-ગુણ્ય^૧ દ્રકૃત નાટ્યદર્પણ^૨ માં અને અવંતિપતિ ભોજકૃત ઝૂંગારપ્રકાશ^૩ માં વિશાખદેવના દેવીચન્દ્રગુપ્ત^૪ નાટકમાંનાં જે દશ અવતરણુ મળી આવે છે તે પરથી, તેમજ કવિ રાજશેખરકૃત કાવ્યમીમાંસા,^૫ કવિવર ખાણકૃત હર્ષચરિત અને તેના પરની શંકરની ટીકામાં^૬ ચન્દ્રગુપ્ત-ધ્રુવદેવી^૭ અંગે થયેલા નિર્દેશો પરથી એ તો હવે

૧. નાટ્યશાસ્ત્રના આ ગ્રન્થમાં અનેક નાટકોનાં અવતરણો અપાયલાં છે. તે અવતરણોમાં મુદ્રારાક્ષસના નામાંકિત કરતાં વિશાખદેવે રચેલા તે આને કયાંય ન મળી આવતા નાટ્ય દેવીચન્દ્રગુપ્ત માંથી પણ છ અવતરણુ લેવાયાં છે. આ ગ્રન્થ પં. લાલચન્દ્ર ભ. ગાંધીના સંપાદનભણે ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સીરીઝમાં પ્રગટ થઈ ગયો છે, તેના વિવરણુ તરીકે ખીલ ભાગવત^૮ સંપાદન અત્યારે ચાલી રહ્યું છે. તેમાંની કેટલીક મહત્વની નોંધોનો પણ, સંપાદકના ઋણુ સાથે, આ લેખમાં ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

૨ આ ગ્રન્થનો મોટો ભાગ હજી અપ્રકટ છે. તેમાં દેવીચન્દ્રગુપ્ત નાટકમાંનાં ચાર અવતરણુ ઉપયોગમાં લેવાયાં છે.

૩ આ નાટક અખંડ હાલતમાં આને કયાંય મળી આવતું નથી, પણ નાટ્યદર્પણ અને ઝૂંગારપ્રકાશ માં એમાંનાં જે દશ અવતરણુ મળી આવે છે તે પરથી જણાય છે કે તે સાહસ અને શૂંગારરસથી ભરેલું અદ્ભુત નાટક છે. આ નાટક સપ્તઠી હોવાનો સંભવ છે. તેનું મુખ્ય વસ્તુ 'ચન્દ્રગુપ્ત દેવીનો વેશ લઈને શકનૃપતિનો વધ કરે છે' તે છે. નાટ્યદર્પણ માં પ્રથમ અવતરણુ દેવીચન્દ્રગુપ્તના ખીલ અંકમાંથી લેવાયું છે અને તેમાં દેવીનું રૂપ લઈને શકનૃપતિને મારવા જતાં ચન્દ્રગુપ્તને રામચુપ્ત એ સાહસ ન કરવા સસભવે છે તે પ્રસંગ છે. ખીણુ-ત્રીણુ અવતરણુ ત્રીલ અંકમાંથી લેવાયું છે. તેમાં ભાઈની સલાહને અવગણીને દુરમનની છાવણીમાં પહોંચવાને તત્પર ખનેલા ચન્દ્રગુપ્તને વિદુષક સંગાથે કેટલાક સાથી લઈ જવાનું સૂચવે છે અને ચન્દ્રગુપ્ત ગર્વપૂર્વક તે સલાહને અવગણી કાઢે છે તે પ્રસંગ અને વિદાય વેળાએ પતિની કાયરતા પર અશ્રુ સારતી ધ્રુવદેવીની દશા પરત્વે ચન્દ્રગુપ્તની વિચારણુનો પ્રસંગ છે. ચોથું-પાંચમું અવતરણુ ચોથા અંકમાંથી લેવાયું છે અને તેમાં ચન્દ્રગુપ્ત અને ગણિકા માધવસેના વચ્ચેના પ્રેમપ્રસંગોનું વર્ણન છે. છેલ્લું અવતરણુ પાંચમા અંકમાંથી લેવાયું છે અને તેમાં શકનૃપતિના વધ પછીના ચન્દ્રગુપ્તના પ્રભાવનું વર્ણન છે. ઝૂંગારપ્રકાશમાં ત્રણ અવતરણુ પ્રાસંગિક સંવાદને લગતાં છે અને એક અવતરણુમાં ચન્દ્રગુપ્ત સ્ત્રીવેશ ધારણુ કરીને અલિપુર (અરિપુર ?) માં ગઈલા શકપતિનું ખૂન કરી આવ્યો હોવાનો નિર્દેશ છે.

૪ આ ગ્રન્થ ગાયકવાડ ઓરિયન્ટલ સીરીઝમાં પ્રગટ થઈ ગયેલ છે. તેનો લેખક રાજશેખર દશમી સદીમાં કનોજના સિંહાસને વિરાજનાર નૃપતિ મહિપાલ (કાર્તિકેય) નો રાજકવિ હતો, આ ગ્રન્થમાં ઉપ્ધૃત થયેલા એક મુકતકમાં એમ જણાવ્યું છે કે- 'હૈ કુમાર (ચન્દ્રગુપ્ત કે મહિપાલ) જ્યાં પરાસ્ત થયેલા રામ (સેન-નામ) ગુપ્ત રાજવીએ પોતાની રાણી ધ્રુવદેવી ખસ (શકે) નૃપતિને આપવાનું કબૂલ્યું હતું તે હિમાલયના ગિરિગન્ધરોમાં કાર્તિકેય નગરની સ્ત્રીઓ ટોળે મળીને આપનાં યશગીત ગાંધે છે.'

૫ હર્ષચરિત માં ખાણુ જણાવે છે કે- 'અરિપુરે પરકલત્રકામુક-કામિનીવેણુસરચન્દ્રગુપ્ત શકપતિ-મશાલયત્ (અરિપુરમાં પરસ્ત્રીલંપટ શકપતિનો નારીવેષધારી ગુપ્ત ચન્દ્રગુપ્તે વધ કર્યો), એ ગ્રન્થ પરની ટીકામાં શંકરશય ધ્રુવદેવીનો પરિચય કરાવે છે અને શકપતિ એટલે શકોનો આચાર્ય એવી વ્યાખ્યા કરે છે.

૬ આ ચન્દ્રગુપ્તનો શાસનકાળ ઇ. સ. ૩૭૫ થી ૪૧૪ છે. પાછળથી તે વિક્રમાદિત્ય અથવા સાહસાંકના નામે ઓળખાય છે. તે મહાદાનેશ્વરી હતો. પરદેશી વિદ્વાનો વિક્રમસંવત્સરના સ્થાપક તરીકે તેને ગણે છે. પ્રચલિત મંતવ્યાનુસાર ધ્રુવદેવી તેની બાણી થતી હતી, પણ 'મુજમલુત તવારીખ' (Malaviya Commemoration Volume, p. 201) પરથી જણાય છે કે સ્વયંવર-મંડપમાં ધ્રુવદેવીએ તો ચન્દ્રગુપ્તને જ પસંદ કરેલો પરંતુ રામચુપ્તે નાનાભાઈની ઉદારતાથી જેમ સિંહાસન મેળવ્યું તેમ ધ્રુવદેવી પણ મેળવી લીધી, પરંતુ

નિર્વિવાદ બની ચૂક્યું છે કે, ' ગુપ્તવંશી સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્ત બીજને કુમારવયમાં રામગુપ્ત^૭ નામે સિંહાસનારૂઢ વડીલ ભાષ્ય હતો. તે કાયરતા અને સંયોગથી ઘેરાઈને શકનૃપતિ^૮ આગળ નમી પડ્યો, તે શક-નૃપતિએ તેની રાણી ધ્રુવદેવીની માગણી કરતાં તે પણ તેણે માન્ય રાખી. પરંતુ ચન્દ્રગુપ્ત ધ્રુવદેવીના વેશે શક-રાજવીના તંબુમાં પહેાંચ્યો ને તેણે તે રાજવીનો વધ કર્યો. '

બીજી બાબુએ કુમારગુપ્તનો બીલ્સાડનો સ્થંભલેખ, ^૯ સકંદગુપ્તના બિહાર અને ભીટા-રીના સ્થંભલેખ ^{૧૦} તેમજ વૈશાલીમાંથી મળેલી કેટલીક મુદ્રાઓના ^{૧૧} આધારે એ તો લગભગ નિશ્ચિત થઈ ચૂક્યું છે કે- 'સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્ત બીજની મહારાણીનું નામ ધ્રુવદેવી ^{૧૨} હતું. '

ત્રીજી બાબુએ નૃપતિ અમોઘવર્ષના સંબંધીના તામ્રપત્રમાં^{૧૩} તેમજ ગોપિંદ યોથાના ખંભાતના તામ્રપત્રમાં ^{૧૪} એવો નિર્દેશ મળી આવે છે કે- ' પ્રસિધ્ધ ગુપ્ત રાજવી (સાહસાંક) પોતાના ભાઈનો વધ કરીને ભાભી સાથે જોડાયો હતો. '

આ ત્રિવેણી-વર્તુલે વિદ્વાનોને એવો નિર્ણય બાંધવાને પ્રેર્યો કે ' ધ્રુવદેવી પ્રથમ તો રામ-ગુપ્તની પત્ની હતી, પરંતુ રામગુપ્તે શક-નૃપતિએ કરેલી ધ્રુવદેવીની માગણીને માન્ય રાખતાં ચન્દ્રગુપ્તે ધ્રુવદેવીના વેશે દુશ્મનની છાવણીમાં જઈ શક-રાજવીનો વધ કર્યો અને પછી ભાઈનો પણ વધ કરી તે સિંહાસને ચડ્યો ને તેણે ધ્રુવદેવી સાથે લગ્ન કર્યાં... એ જોતાં પ્રાચીન ભારતવર્ષમાં વિધવા-વિવાહ અતિ પ્રચલિત હોવો જોઈએ. '

દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવે ઊપરોક્ત નિર્ણયના વ્યાજબીપણા પરવે શંકા દર્શાવી અને વધારામાં તેમણે રામગુપ્ત ને ચન્દ્રગુપ્તના પ્રતિસ્પર્ધી રાજવી તરીકે ઉત્તરના શક-નૃપતિને ઠેકાણે

ધ્રુવદેવીએ રામગુપ્ત આગળ નમનું આપ્યું નહિ એટલે તેણે તેને શકનૃપતિને સાંપી દેવાનું કબૂલ કર્યું. તે સમયે ચન્દ્રગુપ્તે નારીના વેશે શકરાજવીની છાવણી (અરિપુર)માં જઈ એ રાજવીનો વધ કર્યો ને ધ્રુવદેવીને ખચાવી, ^૭ તે મહાન વિખેતા સમુદ્રગુપ્તનો મોટો પુત્ર છતાં કંચર પુત્ર હતો. કાળ્યમીમાંસાની એક પ્રવચનમાં તે રામગુપ્ત અને બીજામાં સેનગુપ્તના નામે પણ ઓળખાય છે. સમુદ્રગુપ્ત તેની કાયરતા અને વિલાસથી એટલો કંટાળી ગયેલો કે તેણે પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે ચન્દ્રગુપ્તને જ પસંદ કરેલો (આ મંતવચની તરફેણમાં મુખ્ય પ્રમાણ એ છે કે સત્તાવાર શિલાલેખોમાં લગભગ દરેક સ્થળે ચન્દ્રગુપ્ત પહેલાની પછી સમુદ્રગુપ્ત, તેની પછી ચન્દ્રગુપ્ત બીજે અને પછી કુમારગુપ્ત પહેલો-એ પ્રમાણે ગુપ્ત રાજવંશાવલીના નિર્દેશ થયો છે. તે ઉપરાંત સમુદ્રગુપ્તે પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે ચન્દ્રગુપ્તને જ પસંદ કરેલ હોવા સંબંધમાં પરિગૃહિત વિશેષણ પણ પ્રમાણભૂત બને છે.) પણ સમુદ્રગુપ્તના મરણ પછી ચન્દ્રગુપ્તની ઉદારતાથી રામગુપ્ત સિંહાસને ચડી શક્યો.

૮. શંકરરાય શકનૃપતિ એટલે શકોનો આચાર્ય એવી વ્યાખ્યા કરે છે.

(૬-૧૦-૧૧) The Journal of the Bihar and Orissa Research Society, Vol XIV, pt. II.

૧૨ ચન્દ્રગુપ્ત બીજની મહારાણી તરીકે નાગકન્યા કુબેરાદેવીનું નામ પણ મળી આવે છે. કાં તો એ ધ્રુવદેવીનું અપરનામ હોય અથવા તો પછી ચન્દ્રગુપ્તે પોતાની સ્વયંવર-ગૃહિતા અને મશહૂર બાબી ધ્રુવદેવીની સ્મૃતિમાં યાજ્ઞથી કુબેરાદેવીને ધ્રુવદેવી નામ આપ્યું હોય.

૧૩ Epigraphia Indica Vol. XVIII, p. 248.

૧૪ " " " Vol. VII, p. 36.

સંબંધીના તામ્રપત્રમાં એમ જણાવ્યું છે કે :— " ભાઈનો વધ કરીને તથા રાજ્ય અને દેવીનું હરણ કરીને સિંહાસને ચડેલ હોવા છતાં એકે પ્રસિદ્ધ ગુપ્ત રાજવી પોતે કરેલાં દાનની નોંધ રખાવતો, જ્યારે અમોઘવર્ષ તો પોતાનાં દાનની કીર્તિ સાંભળીને પણ શરમાઈ જાય છે. " જ્યારે ખંભાતનાં તામ્રપત્રમાં એમ જણાવ્યું છે કે, " સાહસાંક નૃપતિએ ભાઈનો વધ કરીને ભાભી સાથે સહવાસ સેવવાનું પૈશાચિક કાર્ય કર્યું હતું. "

૪૩૨ .. સુવાસ : એપ્રિલ ૧૯૪૨

સૌરાષ્ટ્રના રૂઢસિંહને ગોઠવ્યો. ૧૫ આ બંને મંતવ્યોમાં કયાં કયાં ક્ષતિઓ રહેલી છે તે દર્શાવવાનો આ લેખનો આશય છે.

વર્તમાન ભારતીય ઇતિહાસની મુખ્ય કમનશીબીઓ બે છે: એક તો તેમાં પરદેશી સંશોધકોના મતને જ પાયા તરીકે સ્વીકારવામાં આવે છે, અને બીજું હિંદી સંશોધકો ધણી વખત મૂળ પ્રમાણોને વફાદાર રહેવાને બદલે પોતાને મનફાવતો અથવા તો પરદેશીઓને ટેકારૂપ નીવડતો ફેરફાર કરે છે. ગ્રીક દંતકથાઓ અને સર વીલિયમ જોન્સ આદિ પરદેશી વિદ્વાનોને અનુસરવા જતાં મૈથાકાલીન ભારતીય ઇતિહાસની કેવી અવદશા થઈ છે તે આપણે જાણીએ છીએ. ૧૬ અહીં પણ્ય કંઈક એવીજ દશા થઈ છે. ચન્દ્રગુપ્ત-ધ્રુવદેવીના પ્રસંગ પરથી પરદેશી વિદ્વાનોએ એવો મત બાંધ્યો કે પ્રાચીન ભારતમાં વિધવા-વિવાહ પ્રચલિત હોવો જોઈએ ને પ્રો. બેનરજી, પ્રો. અલ્ટેકર, પ્રો. દેવધર ભાંડારકર, પ્રો. મીરાશી, શ્રી. મુનશી વગેરેએ એ મતને વધાવી લીધો અને શ્રી. કેશવલાલ ધ્રુવે ચન્દ્રગુપ્ત ધ્રુવદેવીને પરણે જ નહિ, તેમ જ આ પ્રસંગ મથુરામાં નહિ પણ સારાષ્ટ્રમાં બનેલ હોવો જોઈએ એમ દસાવવાને અનેક મૂળ પ્રમાણોમાં મનગમતો ફેરફાર કર્યો. ૧૭

સાચી વાત તો એ છે કે-

ભારતવિજેતા સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે જ્યારે જોયું કે પોતાના સંખ્યાબંધ ૧૮ પુત્રોમાં વડીલ પુત્ર જો કે રામગુપ્ત છે, પણ સૌથી તેજસ્વી પુત્ર ચન્દ્રગુપ્ત છે ત્યારે તેણે પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે ચન્દ્રગુપ્તને પસંદ કર્યો. પણ સમુદ્રગુપ્તના મૃત્યુ પછી ચન્દ્રગુપ્તે મોટાભાઈનો હક્ક ઝૂંટવી લેવાનું વ્યાજબી ન માન્યું ને તેણે રામગુપ્તને ગાદી સોંપી પોતે યુવરાજપદથી સંતોષ માન્યો.

તે અરસામાં ધ્રુવદેવી નામે રાજકુમારીના સ્વયંવરને લગતી જાહેરાત થઈ ને ચન્દ્રગુપ્ત સ્વયંવર-મંડપમાં પહોંચ્યો. ત્યાં ચન્દ્રગુપ્તના રૂપ-ગુણ પર મુગ્ધ થયેલી ધ્રુવદેવીએ ચન્દ્રગુપ્તના ગળામાં માળ પરાવી. પરંતુ સ્વદેશ પહોંચતાં જ રામગુપ્તે ધ્રુવદેવીની માગણી કરી અને ચન્દ્રગુપ્તે ભાઈને સિંહાસનની જેમ કન્યા પણ, અભુને યુધિષ્ઠિરને દ્રૌપદી સોંપી હતી તેમ, સોંપી દીધી. પરંતુ રામગુપ્ત જેટલો કાયર હતો એટલેજ વિસાસી હતો. પરિણામે વીર ચન્દ્રગુપ્તના કંઠમાં માળ પરાવનારી ધ્રુવદેવી રામગુપ્તને પતિ તરીકે પૂજી ન શકી.

૧૫ નડિયાદ-સાહિત્ય પરિષદનો અહેવાલ પૃ. ૩૫.

૧૬ ભારતીય ગણનાનુસાર ઈ. સ. પૂર્વે ૩૭૨ માં મૈથા સમ્રાટ ચન્દ્રગુપ્ત મગધના સિંહાસને આવેલો. પરદેશી ગણના તેને ઈ. સ. પૂ. ૩૨૨ માં ગાદીએ બેસાડે છે. પ્રિયદસીના શિલાલેખોમાં ઉલ્લેખાયેલ પાંચ યોન-પતિઓનો સમકાલિક નૃપતિ સંપ્રતિ (Samprati who was contemporary of the five Yona kings' of the then dievided Greek-Empire. P. C. Mukharji.) હતો તેને સ્થળે અશોકને ગોઠવી દીધો છે. પરિણામે ઈ. સ. પૂ. ૫૨૭ માં શરૂ થતાં મહાવીર સંવતને તેઓ ઈ. સ. પૂ. ૪૬૭ માં ચૂકે છે, ઈ. સ. પૂ. ૫૪૩ માં શરૂ થતાં શુદ્ધ સંવતને ઈ. સ. પૂ. ૪૮૭ માં ચૂકે છે. અને બીજા અનેક ગોટાળા ઊભા કરે છે. વિશેષ પ્રમાણે માટે જુઓ ડૉ. ત્રિભુવનલાલ શાહ કૃત 'પ્રાચીન ભારતવર્ષ' અને તરતમાં પ્રગટ થનાર 'સમ્રાટ પ્રિયદસિ'

૧૭ પોતાની કલ્પનાનુસાર ઇતિહાસ ઘડવાને તેમણે મૂળ પ્રમાણોમાં સુખ્યત્વે નીચે પ્રમાણે ફેરફાર કરી લીધો છે:

અરિપુરે ને ઠેકાણે ગિરિપુરે, અલ્પિપુરં ને ઠેકાણે ગિરિપુરં, હિમાલય ને ઠેકાણે રૈવત; કાર્તિકેય ને ઠેકાણે કુમાર, નગર ને ઠેકાણે શબર, કિનર ને ઠેકાણે કિચક, દેવી ને ઠેકાણે દર્બવં વગેરે વગેરે.

૧૮ સમુદ્રગુપ્તને વિશેષ પુત્રો હોના અંગે અને તેણે ચન્દ્રગુપ્ત પત્નિને દર્શાવેલા પદ્મનાભ અંગે પ્રમાણ માટે જુઓ ડૉ. ફલીટ સંપાદિત ગુપ્તવંશીય શિલાલેખો.

એ અરસામાં રામગુપ્તને મથુરાના ૧૯ શકનૃપતિ સાથે યુદ્ધમાં ઊતરવું પડ્યું અને તેમાં તેને એવી સર્જીત હાર સાંપડી કે ગર્વ તણને તેને દુશ્મનની છાવણીમાં ૨૦ સંધિ માટે જવું પડ્યું. ત્યાં શકનૃપતિએ ૨૧ ખીજા લાભોની સાથે સાથે ધ્રુવદેવીની પણ માગણી કરી અને ધ્રુવદેવીના તેજસ્વી વ્યક્તિત્વથી કંટાળી ગયેલા રામગુપ્તે શકનૃપતિની તે માગણી પણ માન્ય રાખી. ૨૨

ચન્દ્રગુપ્તને આ સમાચાર મળતાં જ તે ઉન્મત્ત જેવો બની ગયો. ૨૩ તે સંધ્યાએ ધ્રુવદેવીનો વેશ લઇને તે એકલો શકનૃપતિના તંબૂમાં પહોંચ્યો. ત્યાં યુક્તિથી એ પરસ્ત્રીકંપટ રાજવીનો વધ કરીને તે ચાલાકીપૂર્વક પાછલે રસ્તે પોતાના તંબૂમાં પાછો ફર્યો. આ અહ્મલુત સાહસના કારણે તેને સાહસાંકનું ખિરદ મળ્યું.

શકસેનાપતિને આ કપટના સમાચાર મળતાં જ તેણે રામગુપ્તના સૈન્ય પર હુમલો

૧૬. પ્રાચીન કાળમાં શક-ક્ષત્રિયોની બે શાખાઓ હિંદમાં રાજ્ય કરતી નજરે ચડે છે, તેમાંથી એક ઉત્તરચીનીમાં, તે ખીજા મથુરામાં, તેમાં ઉત્તરચીનીના શકોના તો રામગુપ્તના સમય પૂર્વે જ નાશ થઈ ગયેલો, કેમકે તેના પૂર્વજોએ તેમનો નાશ કરીને જ પોતાતું સિંહાસન અવંતીમાં સ્થાપ્યું હતું, એટલે રામગુપ્તની સામે યુદ્ધમાં ઊતરનારા મથુરાના શક-ક્ષત્રિયો હોઈ શકે.

ખીજા ખાલુ રામગુપ્તના પિતા ને ભારતવિજેતા સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તે પોતાના અલ્હાબાદના સ્વબંધુઓમાં કાર્તિક-પુરને સીમાડાના સ્વતંત્ર રાજ્ય તરીકે ઓળખાવ્યું છે. ને કાવ્યમીમાંસામાં રાજશૈખરે ઉતારેલા શ્લોકમાં એમ નિર્દેશ થયો છે કે — 'હું કુમાર પરાત થયેલા શર્ભ (સેન-રામ) ગુપ્ત રાજવીએ જ્યાં પોતાની રાણી ધ્રુવદેવી ખસ (શક) નૃપતિને આપવાતું કબૂલ્યું હતું તે હિમાલયના ગિરિગંધરોમાં કાર્તિકેય નગરની સ્ત્રીઓ ટોળે મળીને આપનાં યશગીત ગાય છે.'—આ બંને ઉલ્લેખો પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે રામગુપ્ત અને શકનૃપતિ વચ્ચેનું યુદ્ધ હિમાલયની નજીકમાં ગુપ્તસામ્રાજ્યની બહાર રહી ગયેલા કાર્તિકેય નગરની આસપાસ થયું હતું.

કાર્તિકપુરનો ઉલ્લેખ દેવીપુરાણ (પ્ર. ૯), લલિતમુરદેવનું તામ્રપત્ર (Ind. Ant. Vol. XXV) તેમજ દુતિયવર્ષનાં બે તામ્રપત્રોમાં (Epi. Ind. Vol. XIII) થયેલો છે. એ ઉલ્લેખો તેમજ નોર્થ-વેસ્ટ પ્રોવીન્સીઅલ ગેઝેટર (Vol. XI) પરથી જોઈ શકાય છે એ કાર્તિકનગર સંયુક્ત પ્રાન્તોના વર્તમાન બૈજનાથ ગામની નજીક આવેલ હતું. અને આને પણ બૈજનાથને કાર્તિકેયનગરના નામે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

હર્ષચરિત અને ખીજા સાહિત્ય-કૃતિઓમાં ચન્દ્રગુપ્તે જે સ્થળે શકનૃપતિનો વધ કર્યો તેને માટે અલિપુર અથવા અરિપુર શબ્દ વાપરવામાં આવેલ છે. તેમાં પં. લાલચન્દ્ર બ. ગાંધી શુદ્ધ પાઠ તરીકે 'અરિપુર' ગણે છે અને તેનો અર્થ 'દુશ્મનની છાવણી' એ પ્રમાણે કરે છે. પ્રો. રંગારામી સરસ્વતી અલિપુરને પસંદગી આપે છે ને એ દક્ષીણના ટેકામાં જણાવે છે કે આને પણ ઉક્ત પ્રદેશની નજીક અલિપુર આવેલું છે, ગમે તેમ પણ આ બધી ચર્ચા પરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય જ છે કે દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવ ગિરિપુર સુધારો સૂચવે છે તે અર્થહીન છે. બિન્ન બિન્ન કૃતિઓ તેમજ શિલાલેખોમાં આ પ્રસંગ અંગે મળી આવેલ કાર્તિકેય-નગર, અલિપુર, અરિપુર, હિમાલય, કિન્નર આદિ શબ્દો પરથી એ નિશ્ચિત છે કે આ યુદ્ધ હિમાલયની નજીકના પ્રદેશમાં ખેલાયું હતું.

૨૦. અરિપુરનો અર્થ દુશ્મનની છાવણી હોવાનો પૂરતો સંભવ હોઇને આ અર્થ લીધેલ છે.

૨૧. સંકરશય શકનૃપતિ એટલે શકોનો આચાર્ય એવી વ્યાખ્યા કરે છે.

૨૨. રામગુપ્તે શકનૃપતિની માગણી કબૂલ રાખી તેમાં તેની કાયરતાએ નેટલો ભાગ બળ્યો છે એટલે જ ધ્રુવદેવીની તેની આગળ નમતું જ શૂકવાની હડે પણ ભાગ બળ્યો હોય તે સંભવિત છે.

૨૩. નાટ્યવર્ણન માં દેવીચન્દ્રગુપ્ત માંથી જે અવતરણે લેવાયાં છે તેમાં આ પ્રસંગનું સુંદર વર્ણન પણ જળવાયેલું છે.

કર્ચો ને તેમાં રામગુપ્ત મરાયો. ૨૪ ચન્દ્રગુપ્તે તરત જ નૃપતિપદ ધારણુ કર્યું ને શકસેનાને એવી સર્જીડ હાર આપી કે તેના મોટા ભાગનો સંહાર થઇ ગયો, ને બાકીનો ભાગ નાસી ગયો.

આ યુદ્ધમાં ધ્રુવદેવીએ ચન્દ્રગુપ્તની પડખે રહી અદ્ભુત પરાક્રમ દાખવ્યું. તે પ્રસંગે ચન્દ્રગુપ્તની ગોપવી રાખેલી લાગણીઓ ફરી ઉઝાળે ચડી ને તેણે ધ્રુવદેવીને પોતાની મહારાણી બનાવી. ૨૫ ધ્રુવદેવીએ સ્વયંવરમાં ચન્દ્રગુપ્તને જ પસંદ કર્યો હતો તેમજ રામગુપ્તે તેને ચન્દ્રગુપ્ત પાસેથી લઇ લીધેલી હોવા છતાં તેણે રામગુપ્ત આગળ નમતું આપ્યું નહોતું એટલે તેને માટે મહારાણીપદ એ કોઈ કલંક નહોતું.

તે પછી ચન્દ્રગુપ્તે પોતાનો રાજ્યાભિષેક ઉજવ્યો. (ઇ. સ. ૩૮૦) સિક્કાઓ પરથી માનવાને કારણુ મળે છે કે રાજ્યાભિષેકના સમયે તેની મહારાણી ધ્રુવદેવી જ હશે. રાજ્યાભિષેક પછી ચન્દ્રગુપ્તે એટલું અખૂટ દાન દીધું. ૨૬ વિદ્વાનોની એવી અભેડ કિંમત આપી, ૨૭ પ્રજાનું એટલું સુંદર પાલન કર્યું અને દુશ્મનોને એવો સખત દંડ દેવા માંડ્યો. ૨૮ કે પ્રજાએ તેને, તેની પૂર્વે અવંતિના સિંહાસને શોભા ગયેલા શકપ્રવર્તક મહાન નૃપતિ વિક્રમાદિત્યનું ૨૯ ઉપનામ આપ્યું.

૨૪. અમોઘવર્ષ તેમજ ગોવિંદ ચોથા (જુઓ ઉપરની ક્ર. નો. ૧૪) નાં તામ્રપત્રોથી વિદ્વાનોમાં એવો ભ્રમ ફેલાવા પામ્યો છે કે ચન્દ્રગુપ્તે મોટાભાઈનું ખૂન કરેલું. પરંતુ આ વિષયમાં ચન્દ્રગુપ્તની કીર્તિની હરીફાઈ કરતા રાજવીઓનાં તામ્રપત્ર પર વિશ્વાસ મૂકવો સુયોગ્ય નથી. બીજી બાજુ ચન્દ્રગુપ્તે શકરાજવીનો વધ કર્યો પછી ખંને પક્ષ વચ્ચે યુધ્ધ થયું હોવાનો અને રામગુપ્ત તેમાં મરાયલ હોવાનો સંભવ સૂચવતાં પ્રમાણૂ પૂરતાં છે:

રામગુપ્તને જેમની સાથે યુધ્ધ થયું તે શક-નૃપતિ સમય-ગણુતરીએ ફરસેન બીજા હોવાનો સંપૂર્ણ સંભવ છે. ચન્દ્રગુપ્તે સ્ત્રી-વેશે તો કેવળ તેના જ વધ કરેલો, પરંતુ ફરસેનની પછી સિંહાસન પર તેની બહેનના પુત્ર સિંહસેન ગાદીએ આવ્યો છે તે સૂચવે છે કે ફરસેનના વધ પછી તરતજ યુધ્ધ થયેલ હોવું જોઈએ અને તેમાં ચન્દ્રગુપ્તના પક્ષમાં રામગુપ્ત અને વિરોધ પક્ષમાં ફરસેન બીજાના ફરસેન ત્રીજા વ્યાદિ વારસો ખતમ થઇ ચૂકેલ હોવા જોઈએ.

શ્રી કેશવલાલ ધ્રુવ પણુ ભાતુવધના આ વિધાનને નથી સ્વીકારતા એટલું જ નહિ પણુ સંભણુના તામ્રપત્રોના સંશોધક ડૉ. દેવધર ભાંડારકર પણુ કહે છે કે, 'ચન્દ્રગુપ્તે ભાઈનો વધ કર્યો જ નથી. સંભણુના તામ્રપત્રમાં જે ભાતુધાતક ગુપ્ત રાજવીનો નિર્દેશ થયો છે તે સ્કંદગુપ્ત છે.'

દેવીચન્દ્રગુપ્ત નાટકનાં જે અવતરણે જળવાઈ રહેલાં છે તે પરથી પણુ જણાય છે કે ખંને ભાઈ વચ્ચે સારો રનેહસંબંધ હતો અને ચન્દ્રગુપ્તે રામગુપ્ત પ્રત્યે વડીલ પ્રત્યે જરૂરી એવો સંપૂર્ણ આદરભાવ ધરાવતો હતો. તે ઉપરાંત દેવીચન્દ્રગુપ્ત એ આર્થ પદ્ધતિનું હિંદી નાટક છે. શુભ અન્ત એ આર્થ નાટ્યશાસ્ત્રનું પ્રથમ લક્ષણુ છે. મુદ્રારાક્ષસમાં પણુ વિશાખદત્ત એ જળવી રાખ્યું છે. એ સંયોગોમાં નાટકનો અંત વડીલ ભાઈના વધથી ગૂંથાય એવી વસ્તુને વિશાખદત્ત કોઈ પણુ સંયોગોમાં પસંદગી ન આપી શકે. યુદ્ધમાં રામગુપ્તના મરણુ પછી ચન્દ્રગુપ્તે દુશ્મન માત્રનો નાશ કરીને પોતાની સ્વયંવરગૃહિતા ધ્રુવદેવી સાથે સિંહાસને ચડે અથવા તો સિંહાસને ચડતાં પોતાની મહારાણી કુબેરાદેવીને મહાન ભાભીની સ્મૃતિમાં ધ્રુવદેવી નામ બક્ષતો હોય એ જ દેવીચન્દ્રગુપ્ત નાટકનો અંત હોઈ શકે.

૨૫. આ અંગે પણુ હજી મતભેદ છે. કેટલાય વિદ્વાનો આ વિધાનને સ્વીકાર્ય માનતા નથી. અને તેમ કરવાને જરૂરી ફલીલો પણુ છે: એક તો એ કે ચન્દ્રગુપ્તે પોતે ધ્રુવદેવીના વેરા સ્વીકારેલો તેમજ તેણે ધ્રુવદેવીને શકનૃપતિના પંજમાંથી મુક્ત કરેલી એ ખંને પ્રસંગમાં ધ્રુવદેવી સાથે તેનું નામ એવું સંકળાઈ ગયું છે કે દ્વિવર્ષી વિધાનોને કરી હદ નથી રહી. દેવીચન્દ્રગુપ્તના ચોથા અંકમાં ચન્દ્રગુપ્તના માધવસેના સાથેના પ્રેમપ્રસંગો વણુવીને પાંચમા જ અંકમાં તે પ્રેમનું ધ્રુવદેવી પ્રત્યે પરિવર્તન કરવાનું આર્થ નાટ્યકારને માટે અસંભવિત જ ગણાય, તેમજ જળવાઈ રહેલાં અવતરણોમાં એવો નિર્દેશ મળતો પણુ નથી. પ્રભાવતીગુપ્તાનાં તામ્રપત્ર પરથી એ પણુ પુરવાર થઈ ચૂક્યું છે કે ચન્દ્રગુપ્ત બીજાની

રાજભાગી—લેખક : મહાશંકર ઇન્દ્રજી દવે; પ્રકાશક : હિંમતલાલ પી. પરીખ, વઢવાણ સીટી (કાઠિયાવાડ). મૂલ્ય રૂ. ૩-૮-૦

અનેક રાષ્ટ્રીય પ્રશ્નોને વાર્તાના અરખલિત પ્રવાહમાં ગૂંથી લેતી ગાંધીયુગની આ નવસકથા રાચક ભાષા, પ્રાણુવાન પાત્રો ને શાંત-સુવાચ્ય શૈક્ષિતી ગુજરાતી સમાજને પ્રેરક તેમ જ પ્રમોદક થઈ પડવા સંભવ છે.

કુમારનાં સ્ત્રી રત્નો—સંપાદક : ઇન્દુલાલ કનૈયાલાલ યાસિક; પ્રકાશક : પુસ્તકાલય સ. સ. મંડળ લિ. વડોદરા. આવૃત્તિ ત્રીજી. મૂલ્ય-કાચું પૂઠું રૂ. ૧-૪-૦ પાકું પૂઠું રૂ. ૧-૮-૦
સોળ વર્ષ પૂર્વે આ પુસ્તક જ્યારે પહેલવહેલું પ્રગ્નના હાથમાં મુકાયું ત્યારે તે જે સુંદર સત્કાર પામ્યું હતું તે જ સત્કારને તે આજે પણ પાત્ર છે. પ્રગ્નજીવન વિદ્યુતવેગી પરિવર્તન સાધી રહ્યું છે છતાં કલા, સૌન્દર્ય, સ્વાર્પણ્ય આદિ તત્ત્વો અન્યને દીર્ઘાયુષી યનાવી શકે છે અને 'કુમારનાં સ્ત્રી રત્નો'ને એવા જ અન્યોની કોટિમાં મૂકી શકાય તેમ છે.

દક્ષિણાયન [દક્ષિણ હિંદનો એક પ્રવાસ]—લેખક અને પ્રકાશક : ત્રિભુવનદાસ પુ. લુહાર (સુંદરમ) સ્વસ્તિક સોસાયટી, એવીસપ્રીજ, અમદાવાદ. કિંમત ૧-૧૩-૦

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળાના ૨૭૬મા પુષ્પ તરીકે પ્રગટ થયેલ આ સચિત્ર અન્ય ગુજરાતના ભૌગોલિક સાહિત્યમાં એક મહત્ત્વનો ઉમેરો કરે છે. શ્રી સુંદરમની સુંદર ને પ્રાણુવાન ભાષા પ્રવાસ-વર્ણનમાં પણ પ્રસંગે પ્રસંગે એવી ઝળકી જાહે છે કે નિર્જીવ સ્થળોમાં પણ ચેતન, સૌન્દર્ય અને કવિતાનું દર્શન થાય છે.

પ્રૌઢ શિક્ષણ—લેખક અને પ્રકાશક : ઉપેન્દ્રશર્મા જ. ત્રિવેદી. એમ. એ., ડી. પ. ઇડી. (ખિસ્તલ), આજવાડા, હનુમાનપોળ, વડોદરા. કિંમત ૧-૮-૦

શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળાના ૨૭૯ મા પુષ્પ તરીકે પ્રગટ થયેલા યસો પાનાના શિક્ષણશાસ્ત્ર-વિષયક આ લઘુ અન્યમાં લેખકે જે ભાવનાદષ્ટિ, જે શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ને જે વ્યવહાર અનુભવનો સુમેળ

મહારાણીવું' નામ કુબેરાદેવી હતું અને તે નાગકન્યા હતી, આ બધા પરથી એમ માનવાને કારણ મળે છે કે શકતપતિના વધ પછી ખેલાયલ યુધ્ધમાં રામચુપતની સાથે યુધ્ધપ્રિય કુવદેવી પણ મરાણી હોય અને ચન્દ્રચુપતે તેના સ્મરણમાં પોતાની મહારાણી કુબેરાદેવીને તે ઉપનામ બદલ્યું હોય.

૨૬. વિક્રમાદિત્યવું' ગિરજ સાર્થક કરવાને તેણે જ્ઞાનની સરિતાઓ વહાવેલી, હુએન્સગિ પણ તેના અગ્રિતમ જ્ઞાનની નોંધ લીધી છે.

૨૭. પ્રમાણે માટે જુઓ—J. B. O. R. S. Vol XIV

૨૮. તેના પિતાની જેમ તેને પણ સર્વરાજોચ્છેતા વું' ગિરજ મળેલું.

૨૯. તેના સિકકાઓ પર તેને માટે સિંહવિક્રમ, વિક્રમાંક વગેરે વિશેષણો મળી આવે છે.

[ડી. આ લેખમાં શરૂઆતનાં પાનાંમાં પ્રૂદ્ધોપથી નાટ્યવર્ણન ને સ્થળે નાટ્યવર્ણન, મુદ્રારાક્ષસ ને સ્થળે મુદ્રારાક્ષસ વગેરે પાંચેક જૂલ રહી જવા પામી છે તો તે સુધારીને વાંચવા વિનંતિ છે.]

૪૩૬.. સુવાસ : એપ્રિલ ૧૯૪૨

સાધ્યો છે તે આ ગ્રન્થને ગુજરાતી ભાષામાં મહત્વની કૃતિ તરીકે આવકારપાત્ર બનાવે છે. ઉક્ત વિષયમાં રસ દાખવનારાઓને તે માર્ગદર્શક થઇ પડવા સંભવ છે.

નકૃત્કારક હુન્નરો [ભાગ ત્રીજો]—સંપાદક : મૂળજી કાનડા ચાવડા, સીનુગરા, અંબર કચ્છ. કિંમત રૂ. ૩-૦-૦

પહેલા બે ભાગોની પેઠે આમાં પણ માથાનું તેલ, દંતમંજન, પાનનો મસાલો આદિ ઉપયોગી હુન્નરો તેમજ ધરગથ્ય બનાવટોની માહિતી આપવામાં આવી છે. આ બેકારીના યુગમાં આમાંના કેટલાક પ્રયોગો અનેકને માટે આવકારપાત્ર નીવડશે.

એને પરણવું નહોતું અને બીજી વાતો—લેખક : શ્રી વિનોદરાય હરજીવન બટ (આનંદેશ); પ્રકાશકો : સિંધ ન્યુસપેપર્સ, કરાચી. કિંમત રૂ. ૧-૮-૦

શ્રી આનંદેશની વાર્તાઓમાં લાલિત્ય, ઊર્મિ ને ઝલુકાર વાતાવરણને, પ્રસંગને ને પાત્રોને સજીવ બનાવે છે. આ સંગ્રહમાં રમૂ થયેલી ને અગાઉ 'સુવાસ'માં પ્રગટ થઇ ચૂકેલી 'એકલતાના ડામ' નામે વાર્તાના મુખ્ય સ્ત્રીપાત્રને સમાંતર પાત્ર ગુજરાતી સાહિત્યની અન્ય કૃતિઓમાં શોધવા જઇએ તો શ્રમ કદાચ નિષ્ફળ જ નામ. 'મહાગુજરાતે' આ કૃતિને પોતાના બેટપુસ્તક તરીકે આપીને પોતાની કીર્તિમાં ઉમેરો કર્યો છે.

લવ-કુશ—લેખિકા : સૌ. શ્રીમતી મજમુદાર. પ્રકાશક : લક્ષ્મી ઇલેક્ટ્રીક પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ, ભાઉ કાલેની ગલી, વડોદરા. કિંમત ૦-૮-૦

શ્રી સયાજી બાલ્લતાનમાળાના ૧૬૯ મા પુષ્પ તરીકે પ્રગટ થયેલા આ પુસ્તકમાં રામ-સીતાના વિશ્વવિખ્યાત પુત્રો લવ અને કુશનું ચરિત્ર સાદી, સરળ, સુવાચ્ય ને સંવાદ-પ્રધાન ભાષામાં પ્રગટ થયું છે.

વડોદરાની મહિલા પ્રગતિ પન્થે—

વડોદરા રાજ્યના પ્રકાશનખાતા તરફથી પ્રગટ થયેલી આ સચિત્ર પુસ્તિકામાં વર્તમાન વડોદરાની નામાંકિત નારીઓ બહાર જીવનમાં કેટલી આગળ વધી છે ને સાંસ્કારિક ક્ષેત્રમાં તેમણે કેવી પ્રગતિ સાધી છે તેની વિગતો દર્શાવવામાં આવી છે.

ચાંદામામા—લેખક : નાગરદાસ ઇ. પટેલ. સંપાદકો : ઇંદુલાલ હ. કોહારી અને કીરતન લટકારી. બાલશકિત કાર્યાલય, મોડાસા (એ. પી. રેલવે) કિંમત—૭ આના.

વિમાનમાર્ગે ચન્દ્રની મુસાફરીનો વાર્તા સમો રસિક પ્રસંગયોજી તેમાં અંતર્ગત રીતે આકર્ષક શૈલિમાં ચન્દ્રને લગતી બધી જ વિગતો ગૂંથી દેવામાં લેખક સફળ નીવડ્યા છે. આ રીતે વાર્તાની સાથોસાથ જ્ઞાન ગૂંથી લેવાની પદ્ધતિ બાલસાહિત્યમાં ખૂબજ આવકારપાત્ર લેખાવી જોઇએ.

ભેસેક્ટ સ્ટેલીન—લેખક : સુદર્શન. પ્રકાશક : સી. એમ. શાહ, સ્વસ્તિક બુક ડેપો, મંત્રી હાઉસ, ઓપેરા હાઉસ, મુંબઈ ૧૬. ૦-૪-૦

આ પુસ્તકમાં રશિયાના વર્તમાન સરમુખત્યાર સ્ટેલીનના જીવન અને કાર્યનો સુંદર પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. આજે રશિયા બ્યારે સ્ટેલીનની આગેવાની નીચે જર્મની સામે જીવસટોસટનું યુદ્ધ ખેલી રહ્યું છે ત્યારે આ નાનું પુસ્તક ખૂબ જ સમયોચિત નીવડે છે.

વસુધૈવ કુટુંબકમ્

ભગીરથ મહેતા

મેં ધારી લીધું કે હવે ગાડી નહીં મળે. દોટ મૂકીને જઈ તોય કેઈ હિસાબે હું લોકલમાં ચડી શકું તેમ હતું જ નહિ.

ટિકિટ કઢાવું, તેને એક કરાવું અને પૂલ ચઢું એટલો વખત ગાડી ઊભી રહે તે અને નહિ અને ટિકિટ સિવાય તો 'એટકોર્મ' ઉપર પગ પથ્થુ ન મૂકી શકાય !

છતાંય, ' મેટીની શો ' જેવા જતાં લોકોને જેટલી ઉતાવળ હોય અને આંખ સામેથી આમ ગાડી જતી જેવા છતાંય મનમાં ગાડી મળવાની આશા રહે તેવી મને આશા હતી.

થોડોક વખત થયો ને મેં સીગ્નલ પડતું જોયું - 'સીગ્નલ ખલાસ ! આ વીસલ વાગી ને ગાડી ઊપડી.' ટિકિટ-એટકોર્મની ખારીમાં ચાર આના મૂક્યાં હું બબડ્યો.

ત્યાં ખરેખર ગાડી સ્ટેશનેથી ઊપડી; લાલ ને લીલા બત્તીઓ દેખાઈ. લીલા વાત્રાઓ ફરકવા માંડ્યા અને ગાડી ચાલી.

ટિકિટ હાથમાં લઇને મેં ફરી ગાડી તરફ જોયું.

' અરે, આ શું ? ગાડી મળશે જ.' બોલતાં બોલતાં પાટા એળંગીને હું જવા દેવાયો.

અચાનક અરધી સ્ટેશનની અંદર અને અરધી બહાર ઊભેલી ગાડી દેખાઈ. પથ્થુ ' કદાચ ગાડી મળી જાય ' એવી તમનામાં ગાડી મળી ગઇ ત્યાં સુધી મેં તેના ઊભા રહેવા વિષે વિચાર સૂઢાં પથ્થુ ન કર્યો.

હજુ હું સારી એવી એક શોધતો ડાખામાં આમ તેમ ફરતો હતો ત્યાં કેકે મને પૂછ્યું, ' હજુ સીગ્નલ નથી પડ્યું ? '

સીગ્નલ પડેલું તો મેં જોયેલું જ. પથ્થુ ગાડી ઊભી રહેવાનું કારણ તે શિવાય ખીજું નજ દોષ શકે એમ ધારી મેં મારો બ્રમ ફર કરતાં કહ્યું, ' એજ તો વાંધો છે ને. '

પથ્થુ ધણો વખત થયો છતાં ગાડી ન ઊપડી. મારી ઇતેનરી વધી. ખારી પાસે લીધેલી સારી જગા મૂકીને હું આરણા પાસે આવ્યો. દૂર કેટલાક લોકોનું મેં ટોળું જોયું અને હું ફરકે મારી 'એટકોર્મ' ઉપર ગિતર્યો.

અમારા ડાખાની બાજુના ડાખા પાસે ઊભેલું ટોળું બહુજ શરવીર હતું. તેમાં મેં પ્રવેશવાનો યત્ન કર્યો. પથ્થુ એની શરવીરતાએ મને મારા કાર્યમાં સફળ થવા ન દીધો.

ખીજી વખત મેં તેમાં જવા પ્રયત્ન કર્યો. ટોળાની શરવીરતા સાથે રહેલી તેની ઉદારતાને લીધે આ વખતે તો હું અંદર જઈ શક્યો. ત્યાં-

' હું સાક્ષી છું.' 'હું સાક્ષી છું.' 'હું સાક્ષી છું.' એજ વાક્યો બોલતાં હતાં.

અંદર હજુ હું પ્રવેશ્યો ન હતો ત્યાંજ મેં દૂરથી સાંભળ્યું:

' શાંત પડો, શાંત પડો.' વડીલ જેવી લાગતી કોઈ વ્યક્તિએ કહ્યું.

' મારી સામે એણે ચાકુનો ધા કરવા માંડ્યો ' તો, એક બોલ્યો.

' મને એણે ઠાંસો માર્યો હતો.' બીજો બોલ્યો.

' મારો એણે હાથ પકડ્યો હતો.' ત્રીજો બોલ્યો.

' તમે શા માટે ડરો છો ? ગાર્ડ સાહેબ એને બરાબર ઠોકણે લાવશે. એ જરા પીધેલો છે.' પેલી વડીલ જેવી વ્યક્તિ ફરીથી બોલી અને ગાર્ડ સામે જેવા લાગી.

ધણા વખતથી આ પ્રસંગ આટોપાઈ જતો ન હતો એવું મને કેટલીક વાતચીતો ઉપરથી અનુમાન કરવાનું કારણ મળ્યું.

૪૩૮ .. સુવાસ : એપ્રિલ ૧૯૪૨

‘તુમ નીચે ઉતર જવ. ઈધરહિ તુમને ઉતરના હોગા.’ ગાર્ડ માલિકની છટાથી બોલ્યો.

‘મેં? મેં-મેંને ક્યા ક્રિયા?’ એક મુસલમાન જેવો માણસ ટોળાથી ગભરાતો ગભરાતો બોલ્યો.

‘ઉતર જવ’-ગાર્ડ કડક થયો.

‘નહિ ઉતરતા.’ એનામાંય વજ્રતા સંચાર પામી.

‘ગાર્ડ સાહેબ કો નહિ માનતા?’ પેલી વડીલ જેવી વ્યક્તિએ વચમાં ગાર્ડને શર ચડાવવા અને મુસલમાન ભાઈને શિખવવા કહ્યું. ‘પોલીસ પોલીસ’ ખોખરા અવાજે વળી તેણે જોરથી બૂમો પાડી.

ટોળું આખું ગંભીર બન્યું. એની વચમાંથી એક પોલીસ આગળ આવ્યો. પલકમાં પેલા પીધેલા કહેવાતા શખ્સની ખજાણેલા માંડી.

‘તુમ લોગ યહાંસે જવ, પેલા મુસલમાન શખ્સની બાજુમાં બેઠેલી હતી તેમાંની એક ધુરખાવાલી બીબીએ ધુરખાને હળવેથી જોયો લઈને લોકો સાંભળે તેમ કહ્યું.

પેલો શખ્સ પોલીસના હાથમાં આનાકાની કરતો અને અહીં તહીં અથડાતો નીચે ઊતર્યો. બીબીની પાસેની જગ્યા ખાલી થઈ.

‘ટન ટન’ થયું અને ટોળું વિખરાયું-ગાડી ઊપડી.

x

x

x

બીબીની બાજુમાં તેમનો એક બીલ્ડો પડ્યો હતો. શરમ વિનાનો આટલી ગીદીમાં હું તેની ઉપર જઈને બેઠો.

બધાને ભલે તેણે કહ્યું હોય ‘તુમ લોગ યહાંસે જવ’ પણ મને તો એણે એમ ન કહ્યું. ઊલટું, ધુરખામાંથી મોં બહાર કાઢી પૂછ્યું, ‘ઉરકો મારા હોગા?’

‘ત્સારે શું’ એને કૂલના હાર પહેરાવવા લઈ આ’તા?’ હું બોલ્યો અને હસ્યો.

અને, ત્યાંતો બીબીની ભ્રમરો જાંચી થઈ; તેના કપાળ ઉપર કરચલીઓ દેખાઈ અને તેની આંખોમાં આંસુ દેખાયાં. મને મારાં કહેલાં વાક્યો માટે શોક થયો.

‘તુમ લોગ...’ એ અધૂરું બોલી અને હું પૂરું સમજી ગયો. અમારો પક્ષ ખેંચવા મેં કહ્યું, ‘બેન એ તો તમને ય ક્યાંક અથડાવી પાડત. એ પીધેલાને એમજ થવું જોઈતું હતું.’

‘તુમ લોગ...’ જરા જોરથી તે આ વખત બોલી.

‘તુમ લોગ...’ તે ફરીથી બોલી.

‘બેન જે થાય છે તે સાઈ જ થાય છે.’ હું અગ્નિમાં લી હોમવા માંડ્યો.

‘તમારું દુઃખ સમજાય તેવું છે.’ મેં કપૂલવા માંડ્યું.

‘તુમ લોગ યહાંસે જવ,’ છેવટે તેણે મને પરખાવી દીધું.

‘બેન, તમે મારાં બેન છો, હું તમારો ભાઈ છું. આપણે તો કુટુંબીજનો છીએ.’

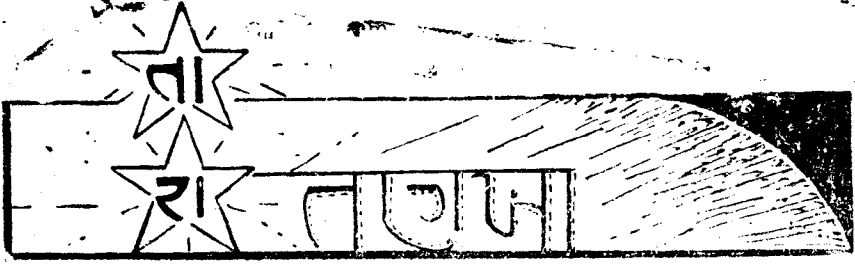
આંખમાંથી આંસુ લૂંછતાં બીબીએ આરીની બહાર જોયું. પછી મને બીલ્ડો ઉપર બેઠેલો જોઈ તે બોલી, ‘ઈધર ક્યોં બેલા હો? અચાનક કંઈક યાદ આવતાં વળી તેણે કહ્યું, ‘અંદર દવાઓં છે.’

‘માફ કરો.’ મેં કહ્યું ને ઊડવા માંડ્યું.

‘આપ બિમાર છો?’ મેં અમરતોજ વિનય કર્યો.

‘મૈં નહિ વો...’ ફરી કરચલીઓ તેના કપાળમાં પડતી દેખાઈ; ફરી તેની ભ્રમરો જાંચી થઈ અને ફરીથી બે ચાર આંસુ તેના ગાલો ઉપર દેખાયાં.

— : ૦ : —

કલા-સાહિત્ય-વિજ્ઞાન—ચાલુ વર્ષે મુ'બઈ વિદ્યાપીઠના આશ્રયે ઠકકર વસનજી મા. વ્યાખ્યાનમાળામાં ગુજરાતી સાહિત્યની પાશ્વભૂમિ, કવિ નર્મદ, કવિ દલપતરામ, આધુનિક કવિતા અને આધુનિક ગદ્ય એ પાંચ વિષયો પર વ્યાખ્યાનો આપતાં શ્રી. સંજ્ઞાલાએ માંસ અને મદિરાને આર્ય સંસ્કૃતિના પાયા તરીકે ઓળખાવ્યાં છે, ને અંગ્રેજકાલીન ગુજરાતની અસ્મિતાના પ્રતીક લેખાતા શ્રી. નર્મદ અને શ્રી. મુનશીને ટીકાઓના શીત જળથી સ્નાન કરાવ્યું છે. કવિ શ્રી ખચરદારને 'દર્શનિકા' અંગે ૧૯૩૩ નું કાંઠાવાળા પ્રાઇઝ આપવાના નિર્ણયનો જે અમલ આજ લગી સંયોગવશાત મુલતવી રહેલો તે તાજેતરમાં સક્રિય બનવાથી શ્રી ખચરદાર રૂ. ૫૦૦નું પારિતોષિક પામ્યા છે. કવિ સમ્રાટ શ્રી. ન્હાનાલાલે પોતાનાં એ ગ્રન્થરત્નો દારિકાધીશ શ્રીહરિને ચરણે સમર્પવાને તાજેતરમાં દારિકાની મહાયાત્રા કરતાં ત્યાં તેમને સુંદર સન્માન અર્પાયલું. સર રાધાકૃષ્ણના પ્રમુખપદે કાંગડી ગુરુકુળ આશ્રમ પોતાનો ૪૦મો વાર્ષિકોત્સવ ઉજવે છે. સુપા ગુરુકુળમાં સ્વામી અભયદેવજીના પ્રમુખપદે રાષ્ટ્રશિક્ષા-સંમેલન. ન્યુ દિલ્હીમાં સર સુલતાન અહમદના પ્રમુખપદે સર્વ ધર્મ પરિષદ; હિંદબરમાં દર દેર પયગંબર મહમદ અને ભગવાન મહાવીરના ઉજવાયલા જન્મ-જયંતિ-મહોત્સવો; જવાલામાં વૈષ્ણવોએ જૈનો સામે ચલાવેલી જહાંગીરીથી ઉગ્ર અનેલો આંતરકલહ: [વર્તમાન હિંદમાં ધાર્મિક સમન્વયના નામે શંભુમેળાનું અને કોમીસંસ્થાઓ, કોમી સલામતી ને વ્યક્તિચારાત્મકતા નામે કુસંપનું જે વારિસિંચન થઇ રહ્યું છે તે જગતની મહાપ્રજ્ઞાઓના પતનક્રમના ઇતિહાસમાં તે અગ્રજ છે.] રાજકોટમાં શ્રી ઇન્દુલાલ યાજ્ઞિકના પ્રમુખપદે વિદ્યાર્થી-સંમેલન. અધ્યાપકશ્રીમતી હંસા મહેતાને હાથે મહિલા કાર્યકર તાલિમ વર્ગની ઉદ્ઘાટનવિધિ. સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલના હાથે આલુદમાં મ. છ. ખેતીશાળાની ને અમદાવાદમાં ભી. જી. વિદ્યાર્થીગૃહ તેમજ મ. ચ. પુસ્તકાલયની ઉદ્ઘાટન-વિધિઓ. અમદાવાદમાં શ્રી માવલંકરના હાથે શ્રી નાગજી ભૂધર પુસ્તકાલયની ઉદ્ઘાટન-વિધિ. વડોદરામાં મુ'બઈ કોર્મસ કોલેજના પ્રિન્સીપાલ શ્રી ગુરુમુખસિંહના પ્રમુખપદે શહેર વિદ્યાર્થી-પરિષદની ઉજવણી તેમજ શ્રી માવલંકરે 'આવતીકાલ' અંગે અને ડ્યુ'સન કોલેજના પ્રિન્સીપાલ શ્રી મહાજનીએ 'કેળવણી અને લોકસાશનવાદ' અંગે વિષય ઉપર આપેલાં વ્યાખ્યાનો. ગુજરાતભરમાં શ્રી. મૂળરાજ સહસ્ત્રાબ્દી ઉજવવા અંગે શ્રી. મુનશીએ ધડેલી અવનવી યોજનાઓ. મે મહિનામાં શ્રી રમણલાલ વ. દેસાઈની મુવર્ણુ-જયંતી ઉજવવા અંગે અભિનંદન-ગ્રન્થ આદિની તૈયારીઓ. સ્વ. જમનાલાલ બજાજનાં પત્ની જનકીદેવીએ 'વૃષભસુંધાર મંડળ' નું કામ હાથ ધર્યું છે. પંદરમી માર્ચે અલ્હાબાદમાં કુ. ઇન્દીરા નહેરુ અને શ્રી. પ્રીરોજ ગાંધી વચ્ચે ઉજવાયલ લગ્નમાં દેશભરના આગેવાનોની હાજરી. એપ્રિલ ઇન્ડીયન ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ સાયન્સમાં કોસ્મીક કિરણો વિષે સંશોધન કરવા માટે સર દોરાબજી તાતા ટ્રસ્ટ તરફથી ત્રણ વર્ષે લગી દર વર્ષે રૂ. ૧૦ લાખ આપવાનું ઠ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યકાર શ્રી. અંબાલાલ જની તેમજ પંડિત મદનમોહન માલવિયાજીનાં પત્નીનાં અવસાન.

૪૪૦ .. સુવાસ : એપ્રિલ ૧૯૪૨

યુદ્ધ-રાજકરણ-હિંદ પરત્વેની સાંસ્થાનિક નીતિ અંગે બ્રિટિશ પાલાંમેન્ટમાં મી.ચર્ચિલનું મહત્વનું નિવેદન. બ્રિટિશ પ્રધાનમંડળની નવી શરતો સાથે હિંદને મનાવી લેવાને સર રટ્ટેફર્ટ ક્રીપ્સ હિંદની મુલાકાતે. હિંદના દરેક પક્ષના અગ્રણીઓ સાથે તેમની મંત્રણા. અંતમાં તેમણે હિંદ પ્રત્યેની નવી સાંસ્થાનિક નીતિની કહેલી જાહેરાત. અરવિંદ શ્રેષ્ઠ એ જાહેરાતને સન્માને છે, પરંતુ હિંદના ભિન્ન ભિન્ન રાજકીય પક્ષો તેના સ્વીકાર સામે પોતપોતાના વાંધા રજૂ કરે છે. હિંદી સરકારે રાજવીઓ પ્રત્યેની પોતાની નીતિમાં સૂચવેલું મહત્વનું પરિવર્તન. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આણંદ-અમદાવાદ વગેરે સ્થળે જ્ઞેશભવ વ્યાખ્યાનો કરી પ્રજાને પ્રાણવાન બનવાની ને અહિંસાથી ન અને તો હિંસાથી પણ રક્ષણ કરવાની સલાહ આપે છે. મુંબઈના નવા મેયર તરીકે શ્રી. મહેરઅલીની વરણી. સર યુનીલાલ મહેતાને મળેલા નાઈટહુડના માનમાં બોમ્બે યુલિયન એકસ-ચેન્જ તરફથી ગોંડવાયેલા મેળાવડામાં સંસ્થાના પ્રમુખ શેઠ જીવાલાલનું વ્યાપારી હિતો અંગેનું વક્તવ્ય. તાર, ટેલીફોન, ટપાલ, રેલ્વે-નૂર આદિના ભાવમાં થયેલો વધારો. ચાલુ ગ્રીષ્મઋતુમાં હિંદી સરકારના ૪૦૦ અમલદારો ને ૩૦૦૦ કારકૂનો સીમલા જાય છે; ને ૧૨૦૦ અમલદારો ને ૮૦૦૦ કારકૂનો દિલ્હીમાં જ રહે છે. યુદ્ધ હિંદના સીમાડા નજીક આવતું હોઈ રક્ષણ માટેની ભિન્ન ભિન્ન વ્યવસ્થાઓ : ચિત્તાગોંગ નજીકનાં કેટલાક ગામ ખાલી કરાવાય છે; ઓરિસ્સા ને મદ્રાસનો દરિયાકાંઠો ભયવિસ્તાર તરીકે જાહેર થાય છે; મદ્રાસ-સરકારનાં દક્ષિણે સુરક્ષિત સ્થળે ફેરવવામાં આવે છે; સીલોનનું તંત્ર વરકરના હાથમાં મુકાય છે. પ્રજા મુંબઈ-કરાંચી આદિ મોટાં શહેરો છોડીને ગ્રામ-વિસ્તારમાં ચાલી જાય છે. અમદાવાદમાં ફરી હથિયારખંધી. લાહોરમાં વિદ્યાર્થીઓ પર લાડીમાર. મદ્રાસમાં હડતાળ, તોફાન ને ગોળીબારના પરિણામે આઠ કામદારોનાં મરણ. લખનૌમાં સુન્નીઓના સરવસ પર ગોળીબાર. શાહજહાંપાદ નજીક લુટાયેલી ટ્રેન. અરેલિયા, કંડલાલ, કાકોસી, ખોટીખાર, ગારખાડા, ગોંડળ, ચીખોલદરા, નડિયાદ, પાટણ, ભરૂચ, આદનપુર. બોરસદ, રામેદ, વાંગીવોડ, વાંકિયા, વેકરી, સરખેજ, સાણંદ આદિ સ્થળે ચોરી, ધાડ કે લૂંટના પ્રસંગો. કાલોલ, ખારેજડી, મુંબઈમાં સુપ્રીમ આર્ટ શીલ્ડ ગોડાઉન તેમજ ગોંડળ વગેરે સ્થળે ભયાનક આગો. ગોંડળનરેશ આગથી નુકશાન વેકનારને એક લાખ રૂપિયા બહેંચી આપે છે. જળગાંવ, નડિયાદ ને ઢાકામાં કેમી છમકલું. મલખાર-હુલ્લડ અંગે તરણ કાર્યકર ગોપાલનને થયેલી ફાંસીની સજા જન્મટીપમાં ફેરવાય છે. આજી સુભાષચંદ્ર બોઝના આકસ્મિક મૃત્યુની અકવા ખોટી દરે છે.

બ્રિટન હવે યુદ્ધ પાછળ પ્રતિદિન સવા કરોડ પૌંડ ખર્ચે છે. મી. ચર્ચિલ અંતિમ વિજયમાં વિસ્વાસ દર્શાવી ચાલુ પરાજયોને હિંમતપૂર્વક સહન કરવાની પ્રજાને પ્રેરણા આપે છે. સત્તરમી માર્ચે ચીનમાં ઉજવાયેલો હિંદ-દિન. રંગુન, બરમા આદિ ખર્માનાં મહત્વનાં સ્થળો તેમજ આંદામાન વગેરે પર જાપાને મેળવેલો વિજય. ખર્મામાં અવ્યવસ્થા અને હિંદીઓ પરત્વે બ્રહ્મીઓએ ચલાવેલી લૂંટકાટની નીતિ. ઓસ્ટ્રેલિયાના વડા સેનાપતિપદે નિમાયલા મેકઆર્થરે શીલીપાછન છોડવાથી જાપાનેનો ત્યાં બેવડો હુમલો. ઓસ્ટ્રેલિયામાં ભિતરેલી અમેરિકન સેના. ફ્રેન્ચ કાફલો માડાગારકર પહોંચે છે, ફ્રાંસ જર્મનીને વિમાનો ને નૌકાઓ સોંપે છે, તેમજ લાવાલ પેતાને જર્મનીના પક્ષે વાળવા મથી રહ્યાં છે તેથી સર્વત્ર ફેલાયેલી ચિંતા. તૂર્કીનાં શહેરો પર ભૂલથી બ્રિટિશ વિમાનોએ કરેલા બોંબમારા અંગે ક્ષમાપના. રશિયન સરહદ પર જર્મન સૈન્યની પીછેહઠ ને વસંતમાં રશિયાને કચરી નાંખવાની હીટલરની ગર્જના. ઇંગ્લાંડ, માલ્ટા, જીબ્રાલ્ટર વગેરે સ્થળો વિમાની હુમલો.

—:—:—